

પહેલા વર્ષનાં
પુસ્તકો

(૧) ગોલકી અને નાગરિકા
સુંદરમ

આનંદુ ભટ્ટ

(૩) રાત પડતી હતી
ચિત્રદાસભાઈ

૭

(૪) રણામણી
માલાલ પટેલ

(૫) પમદીવાની છાતયા
જ્યોતિષ દલાલ

૮

(૬) ચરણુરજ
નિરુ દસાઈ

પ ગ હી વા ની પ છી તે શ્રી

લેખક
શ્રી. જયન્તિ દલાલ

ગતિ વ્રંથમાળા

વર્ષ ૧૯૭૭

પુસ્તક ૫ મું

પ્રકાશક

જયન્તિ હાલ
ખેપદસ લે'ક બીલ્ડમ
'બલિ અને રેખા'
કારન : અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

ગતિ ગ્રંથમાળા
વર્ષ પહેલું

છુદક કિંમત
૦-૮-૦

કાળે કિંમ
૦-૫-૪

પુસ્તક પાંચમું
૧ માર્ચ ૧૯૪૦

મુદ્રક :

હરિલાલ મગનલાલ બાદ
ભારતી મુદ્રણાલય-ખાડિયા,
ગોલવાડ — અમદાવાદ.

કોઈ પૂછે: કેમ લખ્યું? તો એને સંતોષ આપે તેવો જવાબ મહારી પાસે નથી. મહારી પસંદગી નાપસંદગી, કે મહારા અનુભવો, કે મહારી કલ્પનાઓ, વાચકો પર ઠાલવવાનો અધિકાર મહને નથીજ.

અને એવા જ બીજા સવાલનો પણ હું જવાબ નહિ આપી શકું. કોઈ પૂછે કે આ શું છે? તોપણ હું એને એમ નહિ કહી શકું કે આ નિબંધ છે, નિબંધિકા છે કે વાર્તા છે કે રેખાચિત્ર છે કે એવો જ કોઈ સાહિત્ય પ્રકાર છે. આવા લખાણને સાહિત્યના કોઈ પ્રકારમાં ગણી શકાય કે નહિ તેનો પણ જવાબ મારી પાસે નથી.

પ્રયોજન ગણો કે પ્રકાર ગણો. મનમાં જ્યારે આની ધડ બેસતી હતી ત્યારે એક ખ્યાલ બીજા બંધા વિચારને આવરતો હતો. એ હતો આમાંની પગથી, નટધર અને નાટક વિગેરે મારેનો પ્રત્યક્ષભાવ. એકમાં જન્મવાનું અને બીજામાં ઉછરવાનું સદ્ભાવ્ય મહને મળ્યું છે. એ જીવને સ્મૃતિ ટકે ત્યાં સુધી જીવે એવા સંસ્કારો મૂક્યા છે. અને એમને ખૂબ નજદિક્કથી-લગભગ એમાં જીવીને જોવા જતાંય, કદાચ એથી જ, એ દુનિયામાંય નાની નાની દુનિયા રચતા અને એ વિભાજિતરણની ક્રિયામાં છેક ખુદ નાનકડી દુનિયા બની જતાં પાત્રો મારે આજેય આદરભાવ રહ્યો છે.

દુનિયાભરમાં કહી શકાય એટલા દુર્ગુણો અને ગણાવી શકાય એટલી
 ખદીઓ, માનવસ્વભાવ પ્રગટ કરી શકે એ નીચતા છતાંય એક
 જાજરમાન માનવતા એમનામાં દેખાઈ હતી. એમાંના અંશ માત્રનું
 દર્શન પણ જો આ પાનાંઓમાં થાય તો હેતુ સર્વો એકસો મંતોપ
 મહત્તે થશે. જો એમાં માનવતા શોધી પણ ન જડે તો એને એ
 પાત્રોમાં કે સ્થાનોમાં માનવતાના અભાવ તરીકે નહિ પણ થએલા
 અનુભવને શબ્દમાં જીવી શકવાની કમતાકાતના પૂરાવા તરીકે
 સ્વીકારવાની વિનંતિ કરું છું.

એક બીજી વાત.

આમાં પાત્રો આવે છે તે એના એ રૂપે જીવતાં નથી જ.
 ધણેય ઠેકાણે કેટલાંય પૂતળાં ભાંગી કાઢ મૂર્તિ સ્વાઈ છે. કૃપા
 કરીને આમાં કાંક જીવતા માણસને જોવા કોઈ પ્રયત્ન ન કરે.

ગતિ ગ્રંથમાળાના પ્રથમ વર્ષના પાંચમા પુસ્તક તરીકે પ્રથમથી જાહેર કર્યા મુજબ પગલીવાની પછીતેથી બહાર પડે છે. વર્ષનું છઠું અને છેલ્લું પુસ્તક 'ચરણચરણ' મેની પહેલીએ બહાર પડશે.

આપને અત્યારલગીનાં પુસ્તકોથી ગ્રંથમાળાનાં નેમ અને ધોરણનો ખ્યાલ તો આવી જ ગયાં હશે. આવતા વર્ષે ગ્રંથમાળા એનાં એ જ ચાલુ રાખવા માંગે છે. ગયા પુસ્તકમાં જણાવ્યું હતું એમ આવતા વર્ષે પુસ્તક સંખ્યા છને બદલે ચારની કરી પાનાંની સંખ્યા ૧૨૮ને બદલે ૧૬૦ની કરવામાં આવશે. અત્યારે અમે આપને એટલું જણાવી શકીએ કે આવતા વર્ષે

શ્રી. હિમાશંકર બેશી

શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લ

શ્રી. અંબુભાઈ પુરાણી

શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ

શ્રી. બકુલેશ

શ્રી. નિરુ દેસાઈ

શ્રી. જયન્તિ દસાધ

એટલામાંથી લેખકો હશે અને પુસ્તકો મુખ્યત્વે મૌલિક વાતોઓ, નવલકથાઓ, એકાંકી નાટકો, એ વિષયનાં રહેશે.

બીજી વાત: લવાજમ આજની મોંઘવારી હોવા છતાં અમે વધારવા માંગતા નથી. એટલે ગતિ અને એની અલપ્રવૃત્તિ રેખાનું લવાજમ છે તેમ દરેકના વરસના બજાએ રૂપિયા રહેશે. માત્ર પ્રથમ વર્ષમાં અમે બંને પ્રવૃત્તિના સાથે થનાર ગ્રાહકના સાગ્રાવણ રૂપિયા લવાજમ લેતા હતા તે હવે નહીં બની શકે. ગ્રાહકો આ મૂરકેલીને સહેલાઈથી સમજી શકશે.

આપને એક વિનંતિ કરી લઉં. આપને જો આવતા વર્ષે ગ્રાહક રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો દૂષા કરીને આપ પ્રથમથી જણાવી દેશો.

ગતિ અને રેખા

પગથીયા વસ્તી.....૧

પડદા બિપડે છે ત્યારે...૩૭

પગદીવાની પછીતેથી

દુનિયામાં એવા માનવીઓ મળે છે જેમના તરફ સહુની મીંટ મંડાય છે. હમ્મર અંખ એમને ચામર ઢાળે છે. ત્યારે તે ત્યારે એ પ્રકાશવર્તુલની વચ્ચે જ હોય છે. દુનિયાના દીવા બધા ત્યાંજ મંડાયા હોય છે.

પણ દુનિયામાં એવા ય અનેક માણસો વસે છે જે જીવે છે કે નહિ તેની પણ કોઈ પ્રકાશકિરણોને કદાચ ખબર નહિ હોય. અંધારામાં જન્મી, અંધારામાં જીવી, અંધારામાં જ એ જીવો વિલીન થઈ જાય છે. બધા જ દીવા એમની સામે પાંદ ધરીને ઊભા રહે છે.

અને એમની દુનિયા પણ પ્રકાશની પછીતે જ રચાય છે.

પગથીઆ વસ્તી

સડકાના સાળુએ પગથીની આ નમણી ડાર ચોઢવાનો
ખ્યાલ કરનાર કોઠ કલાકાર હશે ?

નગની ઊંચી ઊંચી મહોવાતો, મોહામણી વજ્રાત, કારીગરી
માટે દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા દેવસ્થાનો અને ઇમારતખાનાઓ;
એ સદૃ વચ્ચે દિવસનો થાક સમાવા સાડાત્રણ હાથની જમીન ન
પામનાર ‘જગતના જન્તુ’ને ઉઘાડે હાથે આવકારતી આ
પગથીની કદપના કરનાર કોઠ પૂજ્યાત્મા હશે ?

સાલ્ગળીમાં રહેનાર, વાહનમાં ફરનાર, દુંદાળ તરવીર
જેવાંઓને મોટી સડક મોંપી, પગે ચાલનાર અને હાથે કામ કરી
હાડકાં ભેગા રાખવાની મથામણ કરનારને સારૂ સાંકડી પગથીની
રચના કરનાર, સમાજરચના પર કટાક્ષ વેરવાનો દાયો કરતો કોઈ
વાંકઢેળો ફિસ્સુફ હશે ?

કે બની શકે એવા અકસ્માતોને ધ્યાનમાં રાખી, અકસ્માતના
મૂળ દૂર થઈ ન શકે તો ભલે, અકસ્માતો તો ઓછા કરી શકાશે
એવી ધારણા ધરતો, વર્ગભેદના સિદ્ધાન્તને અમલી ઉપ આપતો
કોઠ અવહારિયો હશે ?

પગથીઆ વસ્તી

એ જે હોય તે હોય.

આજે તો કાઈપણ શહેરની પગથી એ શહેરની સંસ્કારિતાની, શહેરની સમાજરચનાની, શહેરના અર્થતંત્રની, આરસી છે. અહીં તમને શહેરની ખેત્રદિલી અને શહેરની પામરતા, શહેરના શોખ અને શહેરના રોગ, શહેરની કઠોરતા અને શહેરની આદમિયત, શહેરની ઊર્મિ અને શહેરની નિરાશા—સહુ એમનાં વિભિન્ન અને જુજવાં રૂપે જોવા મળશે. અહીં તમને સાહિત્યસ્વામી પણ લગી ખડે એવી સમૃદ્ધ, ઉરપાતાળ સાંસરી આવતી નિર્મેળ વાણી સાંભળવા મળશે. અહીં તમને હૈયાની ગરીબીને ખીસાની ગરમીથી ઢાંકવાની મથામણ જોવા જડશે. અહીં તમને મુશ્કેલીસી છતાંય અચંખો પમાડે એવી દરિયાદિલી જોવા મળશે. અહીં તમને પગથીએ અડતાં પણ અમૂંઝણ થતી હોય એવા ભાષ્યજેનો મોટર કે ગાડીમાં બેઠા બેઠા ખરીદી કરતાં દેખાશે. અહીં તમને મોટી સડકનો દેવ રાખી, દુકાનોના પાટિયાને અડી અડી ચાલતા માણસો નજરે પડશે.

આ પગથી પર શું નથી ? સુખદુઃખ, આશા નિરાશા, પ્રેમ દ્વેષ, ગરીબી અને સમૃદ્ધિ; માની શકાય, કહી શકાય. અનુભવી શકાય, ગણાવી શકાય એવા આ બધા અને બીજા બધા ૬૬૦નું ક્રિડાંગણ આ પગથી છે.

તરસ છિપાવવાનું કુદરતે શોધેલું સાધન ઝરણું છે; વહેતું સદાય વહેતું—અધિયાર થવાથી દૂરને દૂર રહેતું.

પગથી એ માનવતાનું ઝરણું છે. જે માનવતાને તેના સાચા રૂપમાં જોવી હોય તો પગથીઆ વસ્તીને જોવું. કહેવાતી સંસ્કારિતાના અંચળાની એને નકરત છે. મનાએલી શિષ્ટતાની

એ કદાચ દેખી હશે; વર્તનના સ્વીકૃત ધોરણોની કદાચ એમાં ઉપેક્ષા હશે. પણ એ માનવતા અંધિયાર નથી. સુક્તિની તાઝગી, સ્વાધીનતાની ખૂમારી અને સાહજિકતાની સુરખી એના રૂપ રંગ ધડે છે. શિરાઝી અંગુર જેવા હમેશાં એ 'તાઝા બ તાઝા' છે. 'નૌ બ નૌ' છે.

પગથીએ જીવનજીવનની ઝરમર વહે જ જાય છે.

એ વહેતી માનવતાના પ્રતિક કાણુ છે ?

ત્યારે આજનો અનુભવ ન હતો. ઊર્મિશીલતા ને આચાર-વિચારના સ્વીકૃત ધોરણોની કદાચ એમાં જ વિચાર તરંગો વહેતા. નવા અનુભવો પણ એ જ તંકશાળની છાપ લઈ ચલણી થતા. અને ત્યારે અડધા તરંગનાં, અડધા અભિમાનમાં, થોડા નિસ્કારમાં અને થોડાક વ્યંગમાં એક નામ પાડ્યું—'અડક છાપ.'

વોડરે છેલ્લી ટુંક વગી, અંગળીના ટેરવાને બાળે ત્યાં વગી. પાને ફેંટલી બીડીને કાંક નીકળે બિરાદરને બિપાડતા અમે જોતા, અને પૂરા આસ્વાદથી ઉભી અડધી ટુંકની લહેજત બિહારતા પણ અમે એને જોતા.

ઊર્મિ આથી કદાતી. આચાર વિચારમાં દિયતપાથત મચી રહેતી. કાંક શરમાવનારું, કાંક નીચું દેખાડનારું જોયું હોય એમ હસેકને લાગતું. આને બાળે એક બિરાદરે પહેલા દિવસે અપવાસ કર્યા હતા એનું પણ આતું સ્મરણ આજે થાય છે. જે ઉચ્ચ આદર્શોને લઈ અમે જેલમાં આવ્યા હતા એની આમાં ઉપેક્ષા જણાતી. વર્તનની જે મર્યાદા અમે આંકી હતી તે ઉલ્લંઘાતી હતી.

પમથીઆ વસ્તી

પણ થોડાક વધુ વખત થયો એટલે અમે ટેવાયા. અને એ
ટેવે એનું નામ પણ શોધી લીધું : ‘સડક છાપ.’

સડક છાપ !

આજે એ નામ કેવાં સ્વપ્નો જગાવે છે ? અને સાથે જ
માનવતાના મૂલ્યાંકનમાં થયેલી ગંભીર ભૂલ પણ કેવી સરળતાથી
છતાંય સચોટતાથી બતાવી બંધ છે ?

મહમ્મદ ઘાંચીને તમે ન ઓળખો એ સ્વાભાવિક છે. ન તો
એણે મિલો ખાંધી છે. ન તો એણે કાક વહેપારની મોટી પેઢીઓ
ચલાવી છે. ન તો એ લેખક છે. ન તો એ ‘ભાપણીઓ’ છે. પણ
એ આ પમથીઆ વસ્તીનો સાચો પ્રતિનિધિ છે. ના ના હતો—કારણ
કે મહમ્મદ ગુજરી ગયો અને અદસોસ એટલો જ છે કે એની
ઓળખાણ પણ એના મરણ બાદ જ થઈ !

રસ્તે જતાં લાગલાગટ ચાર દિવસ લગી એનાંચે ઓટલા
પર આખોએ દિવસ એ પડ્યો રહેતો. વહેંતેકની લંબોટીવાળા એ
દેહ પર માખીઓના જૂંડના જૂંડ ખમણ્યા કરતા. રૂંવાડે રૂંવાડે
એને કાઢ થયા હતા અને જીવતાં જીવત કીડા એને કારતા હતા.
પાસે પડેલા ડબ્બામાં નજદિકની હોટલમાંથી દયા લાવી કાક ચાહનો
કપ ઠાલવતું અને મહમ્મદ મહાપ્રયત્ને એ ઊતારી જતો.

પાંચમે દિવસે સવારે ત્યાં એનું શબ પડ્યું હતું. પાસે એના
બેચાર સાથીઓ બિભા હતા. એકે એક ચાદર એના દેહ પર ઢાંકી
અને પછી એ લોક વિખરાયા.

સાંજે એ ઓટલા આગળ એક બાઈ કાળું કપડું ઓઢીને

એકી હતી. થોડે છેડે એકેલી બીજી બાઈએ મહમ્મદની વાત કહી,
એની જ રીતે.

“હા, મહમ્મદીઆને દારી દીધો. બિવરાણું જ કરવું પડેને? ✓
એ તો અમારો રિવાજ. નહીં તો અમે લિખમગા શેના ?
અમારું તો કદન પણ લિખમાંથી જ નીકળે. પણ મૂવો આમ
લાગતો’તો આવો પણ અગ્નિ બાયડીઓ એને. એક તો એ એકી
પણે ટાળું ચોરીને તે. અને બીજી પાંચ દહાડા પહેલાં જ લટીને
ભાગી ગઈ. એ તો મહમ્મદીઓ માંદો એટલે, નહીં તો એની દેન
છે કે ભાગે ! અરે રજ રજના કટકા કરે. અને તમને બીજી
ખબર છે ? મહમ્મદીઆ પાસેથી રૂપીઆ ચાલીશ રોકડા નીકળ્યા
ચાલીશ ! પેલી ગઈએ પણ અભાગણી નહીંતર રોકડા વીસ મળત
એને ! આ તો મળ્યા પેલી ભંગડીને. બે દાંડા પેરશે ટાળું અને
અને પછી ઘરડી જશે પેલા નથુ વેરે. ક્યારનો અછોવાનાં કરી
રંધા છે. એ તો મહમ્મદીઆની ધાક એવી, નહીંતર ક્યારનીય
ગઈ હોત. હારતો એ તો પાવવ્યું ત્યાં લગી ડીક, નહીં તો પુ
તારે રસ્તે એ એને રસ્તે. જખરજસ્તી થોડીજ છે ?”

સુવરાઈના દીવા હેઠળ જ પાનની દુકાન હતી અને ગુલાબ ✓
પણ ત્યાંજ ઝિબી રહેતી; રહેતી કહેવું પડે છે ગુલાબના આગ્રહને
લઈને. નહિતર રહેતો એમ કહેવું પડે; કારણ કે ગુલાબ
હિજડા હતો.

સાંજના પાંચ છતો શુમાર થાય એટલે પતીઆં ઓળા,
ધુવરવાના બાલ પર ફૂલની વેણી ચઢાવી, એની ચંપઈ ઓઢણી,
ફૂલગુલાબી રેશમી લાંબુ ખમીસ અને ઘેરદાર પાયગમો પહેરી

પગથીયા વસ્તી

ગુલામ અચુક અહીં પાન ખાવા આવે. પાનવાળો એની પાસેથી પાનનો કદિ પણ પૈસો ન લેતો અને ગુલામ એનો બદલો પણ વાળી દેતો.

“અહીં ખાઈએના, પાનમેં ક્યા લવ ?”

પહેલાં તો આમજ વાતો ચાલતી. પણ અચાનક જ એક દિવસ એનો ભેદ માણુમ પડ્યો.

“ક્યોં ગુલામ, ચલોગી આજ ?” બે માંચી એક શાખીને પૂછ્યું.

“મંચ તો મરે શમસે મરી જ રહી હું.” ગુલામે એને સહજ એવા હાવભાવે કહ્યું.

“અરે તુમે મરનેકી પુરસદ કહાંસે મીલી ? પહેલે તો હમારી જમ લે રહી હો” ખીજ શાખીને બોલ્યા.

“કહી ન આપને યહી ખાત !”

“અચ્છા જાને દો યહ ખાત ફા. ચલોગી આજ ? એક રૂપીઆ.” ખીસામાંથી રૂપીઆ કાઢી પહેલા શાખીને બતાવ્યો.

“એક રૂપીઆ ? રૂપીઆકાતો ચંચ પાન ખાતી હું.”

“તો તુમ પાન હી ખાયા કરો. હમારો આમથી કલ અઠત્રીમેં.”

સોદો પત્યો કે નહીં તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

જ આજે વર્ષો થયાં એ એ જ ખૂણે બેસે છે. પહેલાં તો ત્યાં આગળ પિપલાનું ઝાડ હતું પણ સડક પહોળી થઈ એટલે ઝાડ ગયું. છતાંય એ ખૂણો અનામત રહી હતો અને એની બેઠક પણ અનામત જ રહી.

આજકાલ એની સાથે એક નાનકડો છોકરો પણ એસે છે. કુતૂહલથી એક દિવસ પૂછ્યું ત્યારે એણે જણાવ્યું કે એ એના દીકરાને શિખવતો'તો.

“તે બાપા અમે ક્યાં લખેશ્રી છેએ તે દીકરાને નિશાળે મોકલીએ? અમારી તો આ નિશાળ. આ ધરતીને છોડે એહું અને દેખ્યા કરે.”

“તે તમે એને શું શીખવાડો?”

“શીખવાડીએ શું? માણસને પરખતાં.”

“પણ માણસને પારખો કેમ?”

“એ તો બાપા રસ્તે ચાલે અને જાત ન વરતાવા દે એવો તો કાક જ માડીખંદો નીકળે. માણસ તો એના જોડાના અવાજથી વરતાય, એની વાતથી વરતાય, એની પીધેલી બીડીથી વરતાય.”

“તે જોડા પરથી કેવી રીતે?”

“બાપા તમે તો અમારો ધંધો શીખી જશો પછી! હ્યો પણ તમને કાંઈ ના પડાશે? આ ચમચમ કરતો પગ પછાડતો માણસ ચાલે એ બાપજનમારેએ એક પાછ ન આપે. પગ દબાવતો આછા ડગ ભરતો માણસ લાંબે વખતે પીગળે પણ પીગળે ખરે. આ બાપા આ ને આવું બધું.”

“અને પેલી બીડીની વાત?”

“બીડીની વાત તો આવી છે. હોઠની વચ્ચેવચ્ચ બીડી ગોઠવે એ માણસ કાંક આપશે એમ આશા બંધાય. બાકી હોઠને છેવાડે બાઈણીઆમાં સાંભેલું મુક્યું હોય એમ બીડી હોરે એની આશા થોડી. અને એથીએ વધારે બ્યાન રાખવાનું તો જે પીધેલી બીડી ફેંકી દેતા હોય એનું.”

પગથીઆ વસ્તી

“એ શી રીતે?”

“બાપા આપ આ અધું પૂછોછો તે ‘હાટડી’ તો નથી માંડવીને? જુવો છેડલી ટુંક લગી ખીડી પીતો હોય તે મુઠી વાળીને ચાલનાર હોય. એ કાળે દહાડેય પાછ ન પરખાવે. આમ અડધી પીચેલી ખીડી ફેંકે એ કાંક દુધા જીવનો માણસ ગણાય. એની આશા ખરી. એ અમારું ઘરાક. અને બાપા જ્યારે પહેલાં પૈસો આપતા જાગે.”

ફેંકી દીધેલી ખીડીના ફુંકાર્યા દુનિયાની માનવતા માપતા, ઘરાકી શોધતા આ વ્યવહારીઆને આટલેથી જ પતાવીએ તો?

તંજુરો અને તંજુરમાં ખોસેલું મોરપિંછું; મંજુરાના તાલ અને ઘુંટાએલા અવાજો ગવાતું અભાનંદનું ભજન. શહેરને કોઈ પણ છેડે તમને આ મળી જાય તો માનવું કે પરશોતમ મા'રાજની સવારી ત્યાં ઊતરી છે. ભાવિક ભક્તોના કાન પર થોડા શાણી શિખામણના શબ્દો નાંખી, એમના આત્માને એમના કર્મોની પામરતા અને હીનતાનું ભાન કરાવી, પરશોતમ મા'રાજ શેરલો રેડવી લે છે. પણ એમનેય દરિયાદ કરવાની છે.

“આ માળા લોકનું શું થયા બેઠું છે? પહેલાં તો લોક આવતા, બે અક્ષર સાંભળતા અને દાન દઈ જતા. હાલના જવાનીઆ તો સાંભળેજ નહીં. સાંભળવા ઊભા જ ન રહે. પેલા ભજનમાં કે'છે તેમ પાપનો પોરા આવી લાગ્યો. નહીં તો આ નવા નવા રોગ શેના તીકળે? અને અધરમની તો વાત જ કરવા જેવી નથી! કે'છે સરકારે હુકમ કાઢ્યો કે ઓલ્યા ઢેડાને બેડે બેહાડીને આ પીઓ. અલ્યા એટલો વચાર ન થયો કે બામણનો

દોકરો તે ઓલ્યા ભંગડા સાથે ક્રમ કરીને બેઠે, અને બેળે બેળે ચાહ પીએ ? ક્યાં એનું બોળાઉં અને ક્યાં એનું ? ”

“ હશે મા'રાજ પણ હમણાં વકરા પાણી ક્રમ છે ? ” આખાએ પૂરાણ પછી મુદ્દાની વાત પૂછાઈ.

“ અરે રામ રામ રામ ! તે તમે અમને એટલા નપાવટ માન્યા ? હશે મારો વાલીંડા છે બેચાવાળો ! આ હાથમાં અત્યારે અગતી છે (એમની સગતી બીટી) તેની સાથે કહું છું. માનવું હોય તો માનવું. ભગવાન તમને ભલી મત દે.”

એના લથરા જેવાં કપડાં, દેખાવની બેઠકારી, દુનિયાની લાપરવાહી અને કહેવાતી સુજનતાની બેતમા: સહુ એને પગથીઆ વસ્તીને એક અગ્રગણ્ય પ્રતીક બનાવે છે. દિવસોના દિવસો લગી એ ખાતો નથી. પાણી પીરા પણ બિડતો નથી. મૂંગે મૂંગો અસ હાથપગ જેડી બેસી રહે છે. અને વળી એરા પણ દિવસો છે જ્યારે એ પગવાળીને બેસતો પણ નથી. આવતી મોટરોની સામે દોડતાં એને વારંબો પડે છે. એનાં તોફાન અને એની મસ્તીને અંકુશમાં રાખવા પડે છે.

એવો છે એ. લોક એને ઓલીઓ કહે છે. કંટલાક એને બેગી કહે છે, વળી બીજા એને વલી કહી અદમ કરે છે. એને પગે નારિયળ મૂકી જનારા પણ છે. એ બેઠો હોય ત્યાં ધૂપદાની ફેરવનારા પણ ક્રમ નથી. અને તમો જાણો છો એની આ પૂજા ક્રમ થાય છે ? કારણ કે આંવા નિઃસ્વૃદ્ધી, બેતમા, લાપરવા, માણસ શીયરના અને આંકફરકના નંબર કહે છે.

“ ઉસ્તાદ, ઉસ્તાદ. બસ આંગળીથી બતાવી દો. બતાવી દો ને એમાં શું ? શું બતાવ્યું ? પંજે ? અલ્યા પંજે. પંજે ! ”

“ પંજે ? ”

“ પંજે. ”

અને આમ જ આમની દંતકથા જેવી ખ્યાતિ વધી. આજે એ ભક્ષા જીવને દુનિયા છોડવી છે જતાં છોડાતી નથી. દુનિયા પ્રત્યે પીઠવાળા ઊમેરના એ પાગલની સામે એનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ બીજી દુનિયા વસાવી છે. કદાચ બનવા જોગ છે કે એને આ કશાની ખબર જ ન હોય. અને એમ પણ બને કે એ આ બધાનો ઉસ્તાદ હોય. લોભીઆનો ગુરુ કાઈ ખુતારો હોય ! હશે, એ તો વરતાય ત્યારે. પણ અત્યારે તો આ ‘ ફીચરીઆ જોગી ’નું મહાત્મ્ય અજળ અને અનેક છે.

રસ્તે જતાં કાંઈને કાંઈ સામુદ્રિક વિદ્યાના પ્રતાપી આચાર્યની થકડમાં તમે ન આવ્યા હો તો તમે બહુ હોંશિયાર માણસ છો કે કાં તો તમે એને તમારા તરફ આકર્ષી શક્યા નથી એટલે કે હાથ જોવા જોગ તમે માણસ નથી.

કલ્પેલી અને સાચી રેખાઓ દોરેલો હાથ, એકાદેક જૂનું પંચાંગ, રમણના પાસા, સફેદ પાથરણું, બંધ પાછીટોની એક ઘડી અને ચીરીઆનું પાંજરું, માતાના ભક્ત હોય તો તો પાથરણાને છોડે દાટેલું ત્રિશૂળ અને એના ઉપર ખેંચેલી સિંદૂર-લીટી, એકાદેક વાર પાથરણા પર મૂકેલી માણસની જોપરી. આટલી છે એમની સાધનસામગ્રી. હા, અલગત હિમાલયના જોગી કે સામુદ્રિક વિદ્યાના ચમત્કારની જાહેરાત તો હોય જ ને !

અને એમ ન થતું કે આવની પાસે હાથ બતાવનાર નથી આવતા. ભદ્રી સીતે કાળો પડેલો લટકાવી ચાર આનામાં છબી પાડનારની પાસે ‘બિદુલ તમારા જેવી’ છબી ષડાવનારા પણ ક્યાં નથી ? તો પછી આ તો જ્યોતિષી !

“ અત્યારે તમને મંગળનું નડતર છે. જુલો મંગળવાર કરો, પરવાળું પહેરો અને મંગળના જપ કરાવો. હનુમાનજીને એકસોને આઠ આકડાની માળા ચઢાવો. કાંપમાં વાંદરાઓને કાચા ચણા ખવરાવો. એકવિસ મંગળવાર લગીમાં ફેર ન પડે તો કહેજો. અને હા, તમારા વિચાર હોય તો આપણે જપ પણ કરીએ છીએ. એ તો મંગળ દેવ છે. લાલ લાલ. ખાળીને ખાખ કરી દે. બધું થ ભસમ કરી દે.”

મંગળ અને એના પૂજારીને હમણાં આઘા મૂઠી આપણે આગળ વધીએ.

પગથીની એક કાયદેસર કારીગરીની તમને કદાચ ખબર નહીં હોય. વાત એમ છે કે જાહેર રસ્તા ઉપર અડચણ કરવા બદલ દંડ દેવાની પોલિસને સત્તા છે અને એ જ કામ સારું સુધરાઈ એક ‘એન્ફોર્સમેન્ટ ખાતું’ નભાવે છે. અને એક જ કામ સારું નભતાં આ બે ખાતાઓ, ઘણી વાર જાહેર પ્રગ્નના સુખસગવડ સાચવવાની પોતાની ફરજમાંથી વ્યુત ન થઈ જવાય એની તકેદારી રાખતાં આથડી પડે છે. અવગત, એમાં સોસલાનું તો બિચારા ફેરીઆને જ હોય છે.

પણ આ મુશ્કેલ ટાળવા એક કાયદેસરની કારીગરી શોધાઈ છે. એ મુજબ સડક પોલિસની અને પગથી સુધરાઈની એવી

પગથીઆ વરતી

વહેંચાથી થઈ છે. એટલે સડક પર જે ટાંક અડચણ થાય તો પોલિસ કાયદેસર કાગળીઆં કરે. પગથી પર ટાંક રોકાણ થાય તો ‘એન્ફોર્સમેન્ટ’ની લારી એ બધું ઉપાડી જાય. અને પગથી પરથી જે ગયું એ ક્યાં ગયું છે એની કોણ ખબર રાખવાનું હતું !

એક પૈસાથી જે આના સુધીની ‘સાયન્ટિફિક બીડી’, ગજરા મારની એક પૈસે વેચાતી વાતોથી માંડીને ટ્રાક્ટાસ્કને નામે ખપતી ચોપડીઓ અને ખુશ્નરત ગાયનમાળાઓ વિ. બીજાનાથી ચોપડીઓ; જ્વતજ્વતના પત્થરના ટૂકડાઓ અને માળાઓ; યુનાની દવાને નામે વેચાતા જ્વતજ્વતના પ્રાણીઓના મડદાં; અને સાથોસાથ જ કાગળના ફૂલ—સહુ આ કાયદેસર કારીગરીના શિકાર બની શકે છે.

દિવાળીના સપરમા દિવસો આવે છે અને એ અહીં જ્વત જ્વતના રંગના હગડા લઈને દુકાન માંડે છે. વરસ દિવસ લગી ધૂમ અને ધૂણીના રાખોડી રંગમાં, સંધ્યા રચના ફેટલાય રંગોને ભૂલી ગયેલી માનવતાને, સપરમે દહાડે રંગનો ખ્યાલ કરાવવાના કોડ એ સંવે તો કદાચ વધુ પડતા ગળાય. પણ એનને રંગોળી પૂરવા રંગજેશે એ ખ્યાલ તો એના મનમાં હશે જ ને ? ઘર આંગણું રંગીન અને, સોહામાણું અને, સપરમે દા’ડો વરતાય, અને મગન મગન થાય. હા સાથે ટાંક ચાર પૈસા પણ મળે. તો એને ય દિવાળી નીકળે. તીર્થને પેલા ઈલેક્ટ્રી ટેટાનો નેડો લાગ્યો છેને ! લેતા જશું એકાદ લુમ. અને બબલી હાડ ? ઠીક જોઈને એને માટે ય લઈ જશું આજ. એમ જ કરે. કાલ ને પરમ એ દા’ડામાં આટલો રંગ ફટકારી દઈને લઈ જઈ બધાને એસતા વરહને દી મિતેમામાં. એય ચાર ચાર વરસથી શકન નાખ્યા કરે છે તે મેળુંય ટગશે અને હોકરાં રાજ્ય થશે. હા. હા. એજ ઠીક.

અબ્બે પૈસાના રંગના પડિકાં બાંધતાં એનું દિલ તો બેફું છે ત્યાં સિનેમાની ટિકીટ બારીએ. રંગના ઢગલા જુવે છે અને થાદ આવે છે રંગીન કપડાં-તીતાનો ગુલાબી ડગલો ને બબલીનું ભુરૂ ફરાક ને એની બાનો લીલો સફેદ તોષ ચોઢેલો સાડલો. રંગને બેઈ રાચતા આહકાને બેઈ એ હસી દે છે. આહકો માને છે એને ધરાઈનો સંતોષ છે, એ જુવે છે દાંડે દીવે સ્વપ્નાં. તૂટેલા ચમચાથી રંગ કાગળમાં નાખી ધરાક કચવાટ કરે તો થોડો અંબોળી એ પડીકું વાળે છે અને બંડીના ગજવામાં પૈસા મૂકતો જાય છે.

પણ આ શું થયું ? આ બધા આમ દોડાદોડ કેમ કરે છે ? પેલી વાઘરણો આમ ટોપલા ઊપાડી ભાગે છે કેમ ? પેલો દીવાસળીની પેટીઓ વેચનારો ગળે પાટી ભેરવી નાસે છે કેમ ? બટન બત્તીઓ ફાનસની પીનોવાળો થરાદનો વાણિયો આમ હાંફળો કેમ જણાય છે ?

કશુંય સમજાય એ પહેલાં એના રંગના ઢગલા પર તરાપ પડે છે. કાક જળરા જડ હાથ એ બધાય રંગોનો ઢગલો કરીને ઊપાડે છે અને ઝીંકે છે દોડતા આવી પહેંચિલા બટારામાં. રંગવાળો ત્રાસ પામેલો કશુંય ન કળાતાં ઊભો રહે છે.

શહેર સુધરાઈના ‘ એન્કોયમેન્ટ ’ ખાતાની લારીમાં તરેહ-વારની ચીજો પર રંગ પણ પથરાય છે; રંગ સાથે મૈત્રી રાખવા કરતાં ગુલાલ પેલા હોટલવાળાની બાર્ટી, વાઘરણના શાક પાંદડાં, અગરબત્તીવાળાની અગરબત્તીઓ, ફુટકલવાળાનાં રમકડાં પર પથરાવાનું પસંદ કરે છે;

પેલો જડ જેવો ઊભો જ રહે છે. તીતાનો ગુલાબી ડગલો

તે બખલીનું ભરું ફરાક તે એની બાનો સફેદ તોય ચોદેલો સાડલો !
જખરા વહેણમાં આવતી ચકરીઓ જેમ રંગકુંડાળા એની આંખો
આગળ ધૂમ્યા કરે છે.

પણ એણે શા સાર વિમાસનું જોઈ એ ? એને તો આલસમાં
રંગ જ વેરવો હતો ને ! ઇલેટરી ટેટામાં આખરે તો અવાજ
સાંભળીને જ જીવ બહેલાવવાનો છે અને સિનેમાના તે વળી
શોખ શા !

હજુએ કાંક જુદી નદી હોય તો દોડી જા. માલ ગૂમાવી
એડો છે પણ રાપરમે દહાંડ જાતને પણ શું કામ ગૂમાવવા જાય
છે ? ત્હને હજુ ખબર નથી કે આ સડક તો મોટર પસાર
થાય એ સાંઠે બંધાય છે ? ત્હારા રંગ જેટલો જ ગૂન્હો ત્હે
પણ કયો છે. દોડી જા સંતાઈ જા, તુંય 'એન્કોયમેન્ટ'ની લારીમાં
ખડકાઈ જાય તે પહેલાં.

રંગનું કામ રંગાળીમાં પૂરાવાનું હતું. પૂરી સ્થિતપ્રજ્ઞથી
એણે એ કામ પતવી દીધું.

જ્યારથી આ વળાંક દૂરે વસ્તે લાઇ જાય છે એમ સમજતો
થયો છું ત્યારથી હું એને અહીં જ જોડો છું. આજ ખૂણે એસી
એણે ટેટલા પગની ટેટલાં આંગળીઓને જોડા બહાર ડોકાં કરતી
રોપી હશે ? ટેટલી ચંપડોને સ્વચ્છંદે વર્તતી અટકાવી હશે ?

જોડે થીંગડાં મારવામાં એના જેવો કુશળતાભર્યો હાથ ત્હમને
આટલામાં નહીં મળે. પગમાંથી જોડા કાઢી એના આગળ મૂકા
ત્યારે પહેલાં તો એ કાંઈ કલાકારની સમતાથી એને બંધાવે છે

અને પછી નજર ઠારી એને જુવે છે. કદાચ ઉમ્મરને લીધે હશે. પણ એક આંખ લગભગ મીચી દઈ એ બીજી આંખે જીવનયુદ્ધમાં ધવાયેલા ગેડાને ગેઈ, તહમને વેગાનિદ દબે સલાહ આપે છે. વેપારીની દબે ભાવ પેડે છે. જે તહમ માની જાણે તો ઠીક, નહીંતર ભગત, નાનકડી હોકલી મોંમાં દાખી, રાંધીને સજવા મંડી પડે છે અને મોંધેથી સરી પડે છે ભજનની લીટીઓ :

વેળુમાં તો ખાંડ વેરાણી વીણી કાઢે કીડીજી
રે ભાઈ એ વાલ્યું છે જીણીજી છ.

પણ આ તો તમે ભગતની એક જ બાજુ ગેઈ. એમની ખરી વાત જાણવા તમારે બીજી રીતે પ્રયત્ન કરવો પડશે અને તે માટે એમનો વિશ્વાસ પણ પહેલાં મેગવો પડશે. કદાચ કાયમના ઘરાટ પણ જનકું પડશે. અને જે એકવાર એ અંતરાય હડી જશે તો તો પછી તમે પોતે પણ ચાલીને અહીં જ આવશો.

વાત એમ છે કે ભગત એમના જમાનામાં એક ફટાયાના પાસવાન હતા. બાપુના એમના ઉપર ચારે હાથ. એમનું પીવરાબું ચાણી પીએ. પણ અને છે એમ બાપુ પણ હતા બધી વાતે પૂરા. કાક પેટબજ્યાએ બાપુને બત્તી ઝલાવી અને એક દિ બાપુ આવી પહોંચ્યા ભગતને ખારડે. ભગતની બેન બાપુની નજરે ચઢી ગઈ અને હોં વસી ગઈ. પછી તો વાત જાણી જ છે ને ! બેનનું શું થયું એ આજ દિ લગી ભગત નંતા જાણુતા. રાત લઈને ભગતે ગામોતરું કયું. બાપનું મહેલું અને હાથનું કમાચેલું બધું જ રહ્યું એ ગામમાં. પહેરે કપડે ભાગી છૂટ્યા. અને આવ્યા શહેરમાં. શહેરમાં આવી શેઠની બગી હાંકી. મિલમાં કામ કયું. સુધરાઈમાં ચ હાથ અજમાવી ગેનો. 'જીની લઢાઈમાં ભરતી પણ થયા'તા

પગથીઆ વસ્તી

અને બસરામાં લઢી પણ આવ્યા છે. કંટાળીને ત્યાંથી ભાગ્યા. ધૂંટીમાં ગોળી વાગી અને પગ ખોડાંગાયો. પાછા ગમે તેમ કરી દેશ ભેગા થયા. અને અહીં આવી એમણે આ થીંગડાં મારવાનું કામ હાથ લીધું. આ જ જગાએ આજ વીસ વીસ વરસથી એ એમની પેઢી જમાવી બેઠા છે. એમનું દેવદારનું ખોખુંએ છ દેકાણે તો પતરાનાં ટૂકડાનાં થીંગડાં ખાઈ ત્યાં જ પડવું રહે છે. ભગત ખોડાંગાતા ખોડાંગાતા વીસીમાં જઈ એક ટંક ખાઈ લે છે. બીજા ટંક માટે તો એ આ ગાંડાઆથી ચલાવી લે છે.

એમના ગામના સમાચાર અવારનવાર એ મેળવે છે. હમણાં જતાં છેક એમને સમાચાર મળ્યાંતા: એમની બેન દિસ્તાન થઈ ગઈતી અને...જવા દો. ભગતને પોતાને એ નથી ગમતું. એકમાં અનેક ભવ કરી ચૂકેલી એ બેન સાચુકલી મરી એ પહેલાં જ એમને માટે તો સ્મૃતિશેષ બની હતી ને ! પણ એમને થતું: શા સારુ જીવતર પર આટલાં થીંગડાં દીધાં હશે એણે ? પેટ સારુ ? અને એનો એમને જવાબ નથી જડતા.

ભગત થીંગડાં દીધે જ જાય છે, અને મોંઝેથી બોલે રાખે છે:

વેળુમાં તો ખાંડ વેરાણી વીણી કાઢે કાડીજી

રે ભાઈ એ વાત્યું છે કાંણીજી છ.

પગથી પરની રોમાંચક વસ્તુઓમાં જે બીજા કશાની ગણુના તમે નહિ કરો તો ચાલશે. પણ વાસી ચીજોની ગણુચી તો તમારે કરવી જ જોઈએ. પગથીનો એ માત્ર શણગાર જ નથી. સાચી રીતે તો એ પગથીની ઉદારતાની, તેના વિશાળ દિલની દેખીતી

નિશાનીઓ છે. અને એ સાથે વાસ્તવદર્શી હોવાની પ્રતીતિ પણ એ આપે છે. જે રંગમાં રહેવાનું સર્વથા હોય એ રંગમાં મસ્ત બની રહેવું એ જીવનની સાચી દિલ્સુરી જેટલી આ પગથીએ આવતી વાસી ચીજો એમના મૂકવકત્વથી શીખવે છે એ કદાચ હલ્લગરો આખ્યાનો અને સેંકડો ભાષણો નહિ કરી શકે.

ઈતિહાસ અને તવારીખના તમે અભ્યાસી બલે હો. પુરા-તત્વના શાખીન હશે એની પણ ના નથી. ભાંગેલા પથ્થરમાં, તૂટેલી ઈંટમાં કે ફૂટેલા કુંડામાં તમને સંસ્કૃતિના લપાતાછપાતા ફરતા અંકાડા નજરે ચડે એ વસ્તુ સ્વીકારવામાં પણ કાંઈને કાંઈ ખોવા દેવાનું રહેતું નથી. પણ બધાં સુધી તમે પેલી તપેલી અને પેલા કાંસાના વાટકાનો ઈતિહાસ નથી જાણતા ત્યાં લગી એ બધું તરખા એથી હુંગર જેવું છે એમ કહેવામાં હોભ કે અંકાચ નથી થતો.

પેલા વાટકા જે પહેલાં હોયને. કાંના ભાંગેલો, ત્રણ દેકાણે પડેલા ગાખા કાઠાવવાથી આખરના ઢાંકણુ શોધવા મથતા વ્યાકુળ માનવી જેમ અસ્વસ્થ દેખાતો, કાંસાનો વાટકા ફટફટલા વહાલસોયા હાથની માવજત છોડી આ પગથી ભેગો થતો હશે? અને તે ય શું બેઠને? નવીનતાનો શોખ પૂરો પાડવા? કે કંઈ અદેલી જીંદગીને, સ્વસ્થતાથી, ચૂંથાય એમ ચૂંથાવા દેવા? મૂળ માલિકે રક્ષાતલ ગણી ભંગાર તરીકે એના બે ચિત્તી ખ્યાલા-રકાખી કે લીલીછમ ભાતનું કંચોળું કે એવું કાંક લીધું હશે. વેપારી એના સાજ સગવડો અને પગથી પર મૂકે છે. માનવી પર માનવી આવે છે. ઘણાક નજર જ નથી નાખતા. ફટફાક સતૃણુ નજર નાખી ખીસ્કામાં આનીઓના પાસા કે પૈસાની સરળ ધાર તપાસતા હરી વ્તય છે. કાંક આવે છે અને ભાવ પૂછે છે: કાંક હેતુથી, થોડીક

પગથીઆ વસ્તી

એપરવાહીથી, વધારે ભાગે વ્યવહારની દોરવણીથી. અને પછી એકાદેક આવે છે એનો ભાવ કસવા. બરાબર પાઈએ પાઈ ગણી ગણાવી હરખાતાં હરખાતાં એ વાટકાને ખરીદે છે. ફરીથી વાટકો કોક ઇંગ્લીમાં શોભે છે. કોક થાળીનું સખ્ખ ફરીથી એને મળે છે. પગથીના આશીર્વાદથી એ બીજું ઘર પામે છે.

પેલી થાળી ? કાઝું તો નથી ગાણતો; પણ અમારા એક મિત્રના ઘરઘણીએ એમનાં વાસણ વેચાવરાવેલાં એટલું આછટલું ધ્યાન અત્યારે આવી જાય છે. નિઃસ્પૃહી પગથી ઉઘાડે હાથે અને ખૂલ્લે દિલે આ છંડાએલાં, તરછોડાએલાં, ભૂલાં પડેલાં અનાથોને આશ્રય દે છે અને છાંયો મેળવી દે છે.

પણ આથી એ કદાચ પગથી જે રીતે સમાજવ્યવસ્થા અને અર્થ રચનાએ ઊભા કરેલા વર્ગીકરણની મૂંઝી સાહેદી પૂરે છે એ બરાબર નહિ સમજાય. એને સમજવા તો તહમારે પેલા ફૂલદાનની વાત સાંભળવી પડશે. વનપાનના ટ્રાઈ સાહસી કારખાનાએ એને અસ્પૃશ્ય ચિની તરીકે પ્રથમ હિંદના બજારમાં દાખલ કર્યું ત્યારે કોક શ્રીમન્તના ઘરનો એ સુંગાર બન્યું. રોજ એમાં ફૂલ-પાન મૂકાતાં. પણ એની નવીનતા ઘટી ગઈ. સુંગારનું સાધન ગણાતાં ગણાતાં એ અસંસ્કૃત અને ‘આપણા ઘરને ન શોભે એવું’ મનાવા લાગ્યું. અને એ પંખા આવી ગયું આ પગથીવડલે. ઘણાં શ્રીમન્ત ઘરોમાં એને જોઈ આનંદતી કોક આંખો એના ઉપર પડી અને એને થોડી મહેનતમાં બીજું ઘર મળી ગયું. અહીં સાચા ફૂલ-પાન ન હતા. પણ રંગમાં સાચાને પણ ટછર મારે એવા સુગંધ વિનાના, પાતળા તાર પર જીવનલીલા વિસ્તારી બેઠેલા કાગળના ફૂલ હતાં. પણ આદર તો એનો એ જ હતો ને ? તહમારે તે મંમમંમથી કામ છે કે ટપટપથી ?

પણ આ ફૂલદાનના એ કમનસીબ છે ને! અહીંય એની એ જ પંચાત! 'આપણા ઘરમાં ન શોભે!' આ ઘર શું ને શોભા શું? અને ફૂલદાન સમાજનું એક પગથીજી નીચે ઊતર્યું.

ઉદાસી સ્મિત ફેંટી પગથી નવાં મિજબાનોનો આદર કરવા વળી. શેને હસી એ? ફૂલદાનના લેનારને? ફૂલદાનને પગથીએ અબડાવનારને?

ન જાણે કેમ પણ પગથીનું વૃક્ષો સાથેનું રસાણું અહીં ન હતું. માના દિલ જેવી વિશાળ આમલી અડધા રસ્તે છાંય ફેલાવતી વાંસોથી અહીં ઊભી હતી.

પાનખરનો વાયરો આમલીની ડાળે ડાળે ઘોખીપછાડ દેતો હતો અને કથીર રંગી પાન ડાળીની કુખ છોડી વાયરાની પીંડે બેસતાં. જ્યાં ત્યાં ઝીણી ઝીણી પત્તી રંગીન છાંય દેતી પથરાએલી હતી. કામ પગલું પડે અને ચરડ દેતો અવાજ આવે. બગેર ભડકે બળતો હતો. આવે બગેરે શીળા છાંય છોડી કાણ અભાગી હોય તે બહાર આવે?

પણ એવા હતા એ જીવ. જાવા તાપમાંથી ઉગરવા પણ જેને શરણું તો હતું પેલી ખાખી અનેલી આમલીનું. આમલીને છાંયે રેંટી મૂકી અને જાણ એકાં હતાં દુનિયા સામે પીંડ ધરીને. રાજુ હાથમાં કાંસડી લઈ ફફીરાના માથામાંથી જૂ કાઢતી હતી. કહેરા પરથી પગ લબડાવી સનાતન બાગક અનેલો ફફીરો પગ લેવાવતો મોંમાંથી બીડીની ધુણીના ગોટા કાઢતો હતો. અથે જ શાન્તિ હતી. અશાન્ત હતાં માત્ર કોરા કાગળ જેવો ફરફરતો ખન અને અદેખાના દિલ જેવી ધૂળ. તૃપ્તિ અને પરમ સંતોષ

પગથીઆ વસ્તી

સહાય શાંત જ હોય છે ને ! ધન્યતાનેય મૂંઝે મૂંઝા વ્યક્ત થવું જ ગમે છે ને !

રાજુના હાથમાં ફરતી કાંસડી ફકીરાના વાળમાં અટવાઈ મઈ અને ફકીરાના વાળ ખેંચાયા.

‘ મોટા મલકની રાણી થ્યા વના હવે સીધેસીધા વાળ ઝોળને !’ એક બાજુ તપતો હતો સૂરજ. બીજી બાજુ ઝગતી હતી દીસિ. પવન ફૂંકાયો. આમલીએ આવો રાખ અંજીરે એમ ભુખરી પાંખડીઓ અંજીરી.

‘ લે લાજ હવે...’

કંઈક કંઈક આશા અને અભિલાષાઓ ધારી માણસો અહીં આવે છે. અહીં માણસો અને જેને પોતાનો પંડ ઊપાડતાં ભાર પડે છે એવી સ્ત્રીઓ આવે છે. ગામને છોડ્યા ભક્તિભાવપૂર્વક પગે ચાલીને માણસો આવે છે. મોટરો, ગાડીઓ સહુ પોતાની પોઠ અહીં ટાકવે છે.

મહત્ત્વ જોઈએ છે ધન; બીજાને જોઈએ છે સ્ત્રી; ત્રીજાને જોઈએ છે મન્દિર વર; વળી કાક વાંચે છે નોકરી; બીજાં માગે છે પુત્ર અને આ ઉપરાંત કેવળ મનમાં જ ઘુંટાતી પણ વાચા ન પામતી મનુષ્યો એ માતા આગળ દલવાય છે. પાદ, પૈસા, ફળ, પ્રસાદ, સહુ; આચાર રૂપે, મોટે ભાગે લાંચની રીતે, કરારના બહાના પેટે માતાને ચરણે ઢગલો થાય છે.

અને અહીંજ પગથીઆ વસ્તીના એ વિશિષ્ટ પ્રતિનિધિ પણ ડોહાય છે. એક છે મંદિરના સામેજ પાથરણું પાથરી, દયામણું મેં કરી મૂંઝે મૂંઝી ચાચના કરતી લિખારણુ અને બીજા છે મંદિરને પગથીએજ ભલુત ચોળી, ઘૂણી ધખાવી, આસન લગાવીએ દેવા

આવાજી: અન્નેની નેમ એકજ છે; આરામથી જીંદગી ગાળવાની. પણ અન્નેના પ્રયત્નની દિશા ભિન્ન ભિન્ન છે.

ભિખારણુ પાસે જ્યારે જુવો ત્યારે એક બાળક હોય છે: માંદલું, અને ધાવણું. જરા નજર નાખીને જોશો તો બાળક ત્હમને એની એજ ઉમ્મરનું જણાશે. એક પ્રખ્યાત બાળગાયક વીસ વર્ષ સુધી નવ વર્ષના જ રહ્યા હતા. આ બાળક પણ સદાય ધાવણું જ રહે છે, અને જરા બ્યાનથી, પેલા મંદિરના સ્તંભ પર નજર નાખીને ઢાળી દો છો એવી નહીં, પણ જરા અન્વેષક નજરથી જોશો તો જણાશેએ બાળક પણ એનું એ નથી હોતું.

વાત એમ છે કે જેમ દરજીને ગજ ને કાતર હોય છે, હુદારને ધણ અને એરણુ હોય છે, મજુરને કાદાળી, પાવડો કે ટીપણી હોય છે, એમ આ ભિખારણુને બાળક અને ધાવણુ છે-સંપત્તિ શાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તો ઉત્પાદનના સાધનો. ઉત્પન્નતો તમે જાણો છો તેમ છે ભિખ. સાદા માનસશાસ્ત્રના નિયમને એણે કલાકારની ઢબે વર્તનમાં ઉતાર્યો છે. ભિખમાં આપવાની વૃત્તિનું મૂળ એ વસ્તુમાં રહ્યું છે, એક તો દયા—જેનું પણ મૂળ તો છે પોતાની સ્થિતિ વિષેનો અસાત સંતોષ—અને બીજું છે અહંતા. આ બન્ને પર સીધું આક્રમણ થાય તો ભલભલાના હાથ ખીસામાં જાય અને પાછપેસો લઈને જ બહાર નીકળે. ત્યારે મૂળ વાત રહી માણસમાં રહેલી દયાને જાગૃત કરવાની. સ્ત્રીજાત, જુવાન, લાજશરમ ઢાંકવાનો હેતુ મારી દેતાં કપડાં, અને ઉપરથી માંદલ રોતું બાળક. અને અહંતા તો એ સ્ત્રી છે એથી જ—આપોઆપ જ—સંતોષાય છે. એટલે એનું ભિખનું બગ્ગર ગરમાગરમ ચાલે છે.

હા. બાળક એ છે કેવળ ઉત્પાદનનું સાધન—એને માટે અને

પગથીઆ વસ્તી

એની સાચી જનેતા મારે. એની જનેતા એને આ બાઈને ભાડે આપે છે. અને આ ધાવણું બાળક પણ રોજ મેળવતું થઈ જાય છે. એક તો એની માનો એની. પાછળ સમય બરબાદ નથી થતો અને બીજું કમાઈ આવે છે.

પણ પછી વખત આવે છે જ્યારે એ બાળકની ઉત્પાદનના સાધન તરીકે કિંમત ઘટે છે. દયા પ્રેરવા કે અનુકંપાને ઉત્તેજિત કરવામાં એ નિષ્ફળ નીવડે છે. અને વ્યવહાર વહેપારી તરીકે એ બાઈ એ બાળકને બદલી બીજું, ધંધાની ખૂબીઓને જળવી શકે એવું, માંદહું ધાવણું બાળક શોધી લાવે છે. અને ધીમા પણ મક્કમ પ્રયત્નોથી સ્વર્ગની પગથી પર નિશ્ચિત પ્રયાણ કરનાર ભક્તજનો, દયાપ્રેમી સજ્જનો, એના કાપડાના ટૂકડા પર કે સિગારેટના કચડાના બંનેલા રોમપાતરમાં પૈસા ઠાલવે છે.

અને આ એની એકલીજ કમાઈ નથી. કુલેદયાળ વહેપારી સહુથી પહેલાં પોતાના માલની બજારમાં શી માંગ ને આગર છે એજ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે. આ બાઈ તો આ બહુ સારી રીતે જાણે છે. પોતાને સીધી રીતે મળેલી ભિખ ઉપરાંત બીજા ભિખારને મળેલી ભિખમાં પણ એ ભાગ પડાવે છે. ખાવા ખાતર એને પાઈ ખર્ચ કરવી પડતી નથી. નાદાની હોટલમાં કામ કરનાર એક મજદુરી એ લેલી છે.

પણ આની વાતમાં ઊંડા ઉત્તરો વિના હવે આપણે પેલા બાવાજીને જોઈએ.

તહામે જ્યારે પણ-દિવસના ગમે તે સમયે-અહીંથી નીકળી ત્યારે બે વસ્તુ તો અચૂક જોશો. એકતો ધરતી ધૂણી અને બીજી વસ્તુ એ એ ધૂણી આગળ ધોખતા આપણા બાવાજી. આરે અને

ચારે આખા શરીરે રાખ લગાડી, આસનવાળી, પવન પાવડી પર દેડા દેડ બેઠેલા બાવાજી. એમના આસન પાસે દાટેલા એક વાંસપર બાંધેલી કાળી છત્રી એમના ઉપર છત્ર છાયા કરે છે. હમને આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરે એવું મૌન એ દિવસ ભરમાં કલાકો લગી પાળે છે. એમના ભક્તજનો એમની પાસે આવીને પૂજ્યભાવથી એસે છે. ભેટ-પૂજન બાવાજીને ચરણે ધરે છે. અને કશાય શબ્દના ઉચ્ચારણ વિના બાવાજી આસન આગળ પડી રહેલી રાખની હગલીમાંથી ચપટી ભક્તજનનાં હૃદયે રહેલા માથાં પર ભભરાવે છે. સ્વર્ગની મૂલ્યપત્રિકા મળ્યાના પરમ સંતોષથી ભક્ત વિદાય લે છે. બાવાજી સમાધિ ભંગના પ્રાયશ્ચિત્તનો ખ્યાલ કરતા વિચારમાં ડૂબી જાય છે. જનગણને બાવાજી માટે પૂજ્ય ભાવ જાગે છે. માતાજીના મંદિરની પવિત્રતા પણ બાવાજીની હાજરીથી વધી ગઈ છે. આશાંતુરો મંદિરની અંદર અને મંદિરની બહાર એમ બન્ને માનતાઓ માનતા થયા છે. અક્રિયનવૃત્તધારી અપરિગ્રહી બાવાજી સંતોની નામાવલિમાં ગેંડાયામાં છે.

પણ અચાનક એક દિવસ ભરેખંપારે મંદિરની આજુબાજુ પોલિસોની ફોજ ખડી થાય છે. ભક્તજનો પણ ઘેરાયા છે. અંદર તે અંદર અને બહાર તે બહાર એવી દશા થઈ ગઈ છે. અને પોલિસ બાવાજીને પકડે છે. ભક્તજનો કંટણી ઉઠે છે. ધર્મ પર હાથ ઉગામનારી રાજસત્તા કદી ટકતી નથી એવું, કદાચ કદી પણ જૂનું નહિ થાય એવું, વાક્ય બોલે છે અને અધર્મોના ભારના નિવારણાર્થે ભગવદ્જન્મની પ્રાર્થના કરે છે. પણ પોલિસ પર આની અસર નથી થતી. એ તો બાવાજીની બેઠક ફેંદે છે અને મુગ્ધમ નીચેથી કાગળની પડીકાઓ કાઢે છે. પોલિસ અમલદાર

એક પડીકા ખોલી ચાટી જુવે છે અને અનેરા આનંદની દીપ્તિ એને ચહેરે લહકી જાય છે. એ પડીકામાં છે કોકેન.

બાવાજી—કોકેન ચરસના આ લતાના મોટામાં મોટા વહેપારી— પકડાઈ ગયા. એમના કાયમ ડોકા દેતા ભક્તો ફાણ જાણે કેમ પણ પાસે ને પાસે હરતીદરતી પોલિસ ઉપર ઉપકાર ન કરવાને ધરાદે અહીં દુકતા પણ નથી.

પોલિસે એક ગુન્હેગાર પકડ્યો, પણ ભક્તોએ પૂજ્યજન ગૂમાવ્યા, શહેરે આદરનું પાત્ર ગૂમાવ્યું અને મંદિરે ખોલે બારે મહાસ્ત્રી રખવાળ. પગથીમા તો પ્રતિનિધિ ગયો.

આ તો બધું ઠીક, પણ પેલા છત્રીનો જાંયડો ઠરી, ધરાડીને અભાવે આટલામાં બેઈ બેઈ મૂછો આમળતા, લાંબી કતારે બેસતા નાઈ બિરાદરોને કેમ વિચરાય? એમની તૂટેલી સોડાની બાટલી, અને પાસે જ ‘મહેકતી’ તેલની શીશી, છત્રીને જાંયડે આરામ કરતા કાતર અને અસ્ત્રો—અરે એ બધાને જવા દો. પણ એ નાઈ બિરાદરને જુવો અને તમને આજના આ ચંત્રવાદના વિશાળ પાયા પરના ઉત્પાદનના જમાનામાં આમની સાથે પણ વિશાળ પાયા પર ભાવ પેઠવા બેઈએ એમ લાગ્યા વિના ન રહે. ડઝનનું પરદેશી ધોરણ તમે ન સ્વીકારો તો દૂડીનું દેશી પ્રમાણ જાળવજો. અને જો એથી એ આગળ વધીને પૂરાણી પ્રથામાં માનવાની ઇચ્છા હોય તો વરસન બાંધજો.

તાજેતરમાંની એમની એક રસિદ વાત જાણવા જેવી છે. જાણે મહેનત કરનારાની રગમાં હોય છે એમ એમને પણ

ધરાકીની જરૂર છે, પણ દુકાનદારી સામે અંતરની નફરત છે. એમના મોંએ દિવસની ગણતરીમાં ગાળ જરૂર શોધવાના સાંભળતા હશે. થોડુંક પહેલાં થએલા સહન સત્યાગ્રહ વખતે એમની મહિનાથી સાંભળવા અને વિચારવા જેવી હતી અને હમણાં જ એમનામાંના એક ભાઈએ જાણ્યું કે મદ્રાસની મહા-સભાવાદી સરકારે સહનો પર કર નોંખવાનું નક્કી કર્યું ત્યાં મદ્રાસભાઈએ જાંદગીભરમાં નહિ મેળવ્યા હોય એટલા ધન્યવાદ એમની જામે મેળવ્યા હતા.

નવા નકકાર કપડાં-તૈયાર કપડાં વેચનાર અને કલકત્તાના કોઈક વાચેલ મુલાં જેવાની દુકાનેથી આવેલાં-પહેરી ખૂબ બીડમાં જવા પ્રયત્ન કરનાર માણસને જરા નજરમાં રાખીને ચાલતો. સાધારણ રીતે માણસો બીડમાં જતા નથી, બીડમાં લરાઇ પડે છે અને અનુકૂળતા મળે એ બીડમાંથી ચોતાની જાતને નોંખી તારવી લે છે. આ માણસ એથી જુદો છે. એ બીડમાં જ જાય છે અને બહુ ઓછીવાર-અને તે પણ સંગેજો ફરજ ન પાડે ત્યાં લગી નહીં જ-બીડથી અલગ પડે છે.

પણ એ બીડમાં જ ચાલેને ! બીડમાં જ એની રોજ છે. ત્યાં એનો શિકાર છે.

એ છે ખીસા કાતરો. જેનું ખીસું હાથમાં આવી ચઢે એનો ભાર હળવો કરનાર. એમનાં વ્યાપારી રીતરસમો ઝાઝાં તો જાણવા નથી મળ્યાં પણ જે મળ્યાં છે તે ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય કે આ પુરુષો હોય છે ચતુર. એમની સહુથી પહેલી નજરે જ એ શિકાર ખસંદ કરી લે છે. અને પછી ચાલે છે એનો અભ્યાસ. શિકારની

આદતો, ખાસીઅતો. ખીસ્સા સાચવવાની કાળજી, મુદ્દામાલ વિષે બની શકે તેટલી માહિતી—સહુ એ ભાઈ મેળવી લે છે.

આટલી પ્રાથમિક તૈયારીઓ પૂરી થાય એટલે એ પોતાની જાળ પસારવા માટે છે. ફાટલાંતૂટલાં કપડાંરાજો કંગાલ દેખાતો માણસ પહેલો ચોર, ડાકુ, જેપકટ, ગળાશે એ પરમ જ્ઞાન એમને મળેલું જ હોય છે એટલે એ કંગાલ ન દેખાવા, સદ્ગૃહસ્થમાં ખપવા બનતી દાશીશ કરે છે. કપડાંમાં ટાપટીપ, દેખાવની સુધ્ધતા અને વર્તનમાં દાખલવાની રિપ્પતા એ સહુ એ સાધે છે. પણ આની સાથે એ પોતાનાં હથિયાર સજી તૈયાર જ રહે છે. મોટે ભાગે તો લાંબાદાયક કાર્યના લાભ હઈ શકવાની શક્તિ ઉપર જ એ આધાર રહે છે. પણ અંગુઠાના કે આંગળીના નખમાં હળમતની તાજી નવીનકોર પતરીના દૂકેડા ગાંધી રાખવાની આવશ્યકતા હોય જ છે. અને સદય એટલી બધી કાળજીના કીર્તિકગશ જેવી કાળજી છે કાટના કે જવાહરબંડીના ખીસ્સાને બહારથી નહિ પણ અંદરથી કાપવાની. બહારથી કપાએલું ખીસું આ અંગુલિકલાના સાધકની નકામતી બાંહેરાત કરે. અને એ આ લોકનજરથી દૂર રહેવા ઇચ્છતા વીરાગીને કેમ પાલવે ? અને તો પોતાના શિકારને પણ ખૂબ લાંબા વખત પછી ખમર પડે એ ગમે. તો પછી લોકને તે એ કયમ કરીને બાળવાનો મોકા આપે કે ભાટ ભાઈના ગજવાનો ભાર ઓછો થયો ?

કાઈ કહેશે કે પગથીના આવા અસંસ્કારી અને સમાજને ભારરૂપ માણસ વિષે લખવું જ શા માટે જોઈએ ? એનો જવાબ તો ન કહી શકાય પણ એક નહિયો છે. આ કળાનો ઉગમ આપણા પહેરવેશની નવી લઢણુમાંથી થયો છે. ખીસ્સા વિનાના

કપડાંનાં ખીસ્સાં ક્યમ કરીને કપાવાનાં હતાં ? જે ડાઈ પ્રખર રાષ્ટ્રભક્તને પરદેશી હુકમતના દુપણો ગણાવવા માટે પૂરતો મસાલો ન મળતો હોય તો એક આ પણુ ગણાવી દે. પાશ્ચિમાત્ય પહેરવેશે આપણને ખીસ્સાં આવ્યાં. ખીસ્સાં આવ્યાં એટલે આપણે ત્યાં કશું મૂકતા થયા. અને ત્યાં કશું મૂક્યું માટે ખીસ્સા કાતડ્યો આવ્યા. માટે મૂળદોષ તો પશ્ચિમનો છે.

અને આ પગથી એ નથી જેતી કે તમે શાહુકાર છો કે ચોર છો; શિક્ષક છો, કે સુતાર છો. સહુને ઉઘાટે હાથે આવકારતાં એને જરાકે ક્ષોભ કે ઝંઘાચ નથી.

આ તો ઉપરજીવી નજરે આપણે દિવસની પગથીઆ વસ્તી જેઈ. અથવા તો સાચી રીતે પગથીનો ધંધાદારી જગા તરીકે, દુકાન કે હાટડી તરીકે ઉપયોગ કરતા કેટલાક લાક્ષણિક નમના જેવા. અલગત આ ઉપરાંત હનરોની સંખ્યામાં ખીજી ‘દુકાનદારો’—એટલે કે કેવળ ચીજની લેવેચ કરનારા નહીં પણ ખીજી બધાય—પણ પગથીનો ઉપયોગ કરે છે.

પણ પગથીની સાચી માનવતા રાતે પ્રગટે છે. રાતના દોરા થાય છે અને પગથી હાટડી મટી ઘર બને છે. પોતાની હોય એ બધી સાધન સામગ્રી અને સંપત્તિ એ વિના ચાંદાએ લોકને ચરણે ધરે છે. નથી તો ઉંચનીચના ભેદભાવ કે શોષિત અને શોષણ-ખોરના વર્ગભેદ એને મૂંઝવતા; કે નથી તો આપરખવાળીની ભાવના ખૂદ્દા દિને બધાને આવકારતાં એને અટકાવતી. કાકવાર વરસાદમાં કે કડકડતી થંડીમાં પગથી હિજાતી હોય એમ જણાય.

પગથીઆ વસ્તી

છે. પોતાની આછી પાતળી મિજબાની સ્વીકારતાં લોકને અટકાવતા એ વરસાદ અને એ થંડી સામે પગથી પોતાની સૂગ તો આમ નહીં પ્રગટ કરતી હોય ને? અને એમાં એ થંડીમાં થોથવાતી કે વરસાદમાં પગથીની આરસીમાં પોતાનું મોં જોઈ સરમના લાંબા લાંબા શેરડા અનુભવતી સુવરાઈની ખત્તી પણ પગથીની આ અસામાન્ય અમૂંઝણને નિરખવા પાસે હોય છે ત્યારે? ત્યારે એમ માનવું પડે કે રસ્કિનની નજર આના ઉપર નહિ પડી હોય; નહિતર કેવા વિષેના એના અંતરવિચારણાના સિદ્ધાંતમાં મૂલ્યગત ફેરફાર થયા હોત.

અને તમને ધુરસદ હોય, જોવા કે દેખવાની વૃત્તિ હોય, તો જરા મોડી રાતે શહેરની પગથી જોવા નીકળજો. એ ખ્યાનમાં રાખજો કે પગથી એ તાજમહાલ નથી, કે તમને પ્રાણ્ય અને અશ્રુના અજ્ઞ મિલનનો ખ્યાલ આવે. પગથી કાંઈ શાલિમાર, નિશાત, કે ગુલમર્ગ નથી કે મોડી મોડી પમરાટે તમને હિંચોળે. પગથી કાંઈ કુતુબમિનાર નથી કે દુનિયાથી ઉચે ઉચે તમે છો એવા તરંગે ચઢાવે. રાતના દીવા પછીની પગથી આપણા જીવનની, આપણી સમાજરચનાની ઊંધાડી આંખે વંચાય એવી ફરિયાદ છે. સાદી સમજે સમજાય એવી નરચત છે. ભાષણમાં એક કાન્તિકારે કહ્યું હતું કે હિંદીઓના ચહેરા જોઈને જ જેને કાન્તિની જરૂર ન જણાય એને કિતાબોના પાનાનાં પાનાં પણ અસર નથી કરવાનાં. પગથી પર લાંબાએલા, આછી પાતળી ઊંધને સહારે દિવસની હાડમાસીને ભૂલવા મથતા, ભૂખને ઊંધથી હટાવવાની ડોશીશ કરતા, માનવીઓની કતારની કતાર જોઈ જેને આજની સમાજરચનાની અસમાનતા અને અન્યાય નહિ સમજાય, એને કાંઈ અંતરનો

અવાજ કે કાન્તિની કાળભેરી એની ઘેરી નિદમાંથી જગાડી નહિ શકે.

અને પગથીના ટાઢા ટાઢા, અસંખ્ય પગની રજથી ઘસાઈ ઘસાઈ લીસા બનેલા ફરસાંદીના પથર પર દેહ લંબાવતા એ માનવીઓને જરા ઊધારી આંખે જોઈ લેજો. કાંઈ જૂના છાપાંની મશરૂની તળાઈઓ બનાવી છે. કાંઈ વધારે તસીબદાર લોક પાસે ગોદડી છે. એ ગોદડીએ કેટલા માલિક જેવા હશે, —અરે એ ગોદડી કેટલા કપડાનાં અવશેષમાંથી બની હશે, એ તો કાંઈ સંખ્યાશોખી શોધે ત્યારે જ માલુમ પડશે. અને એથી એ મોટો વર્ગ તો પગથીના ઉછરંગે જ જાંખ્યો છે. લોક કહે છે: મશરૂ અને અતલસની તળાઈએ સુનારા ઘણાં રાતે ઊંઘ વેરણ બને છે. કાંઈ ટીંબળા જે એમને આ પગથીને જોળે આવી ઊંઘવા કહે તો ? કદાચ એમને એમનું અપમાન લાગશે. અને એવી ભલામણ કરી તમે વર્ગવિગ્રહ જગાવ્યો છે એવું કહી યોગ્ય સગ્ન કરાવવા પણ પ્રયત્ન થાય. પણ એમને આ પગથીમા શા શા લાડ લડાવી, આ નમાયાં નિરાધાર, ઉપેક્ષિત માનવબાળોને ઊધારી દે છે, દુઃખ અને દર્દને મીટાવી દેતી વિસ્મૃતિની મોહક છાયામાં આવરી લે છે, એની શા ખબર હોય !

સાથે આવો એનો કશો વાંધો નથી, પણ જે જે પગ જરા આસ્તેથી ઉપાડજો. ઊંઘને આશરે ભૂખને ભૂલવા મથતી આ હિજરાએલી માનવતાને અકાળે જીવનની કંઠારતામાં ધકેલી દે એટલો અવાજ ન કરતા.

જુવો પેલાં એ બાળકો સૂતાં છે. દુનિયામાં એમનું કાઈ નથી. એ નથી બાળુતા એમના બાપને કે નથી બાળખતા એમની

પગથીયા વસ્તી

મોને. જરા મોટા જેવો છે એ દિવસે એક મદારીની સાથે એના ટોકરા બિંબકતો કરે છે. રીંછની ઘોલ ધપાટ ખાય છે અને એ પૈસાના ગાંડીઆ પર ગૂંતરો કરે છે. મોટો ધર્મે હોટેલમાં પેલો ગાંડીઆ આપે છે એના જેવું કાક કામ મેળવવાની જ એની મહત્વાકાંક્ષા છે. નાનો હજુ કશા કામને માટે નાનો છે એટલે કશું કરતો નથી. મદારીની સાથે એ પણ રૂચો કરે છે. અને એણે માથા નીચે શું મૂક્યું છે એ ખબર છે ? રીંછનો ઘસાઈ જરીપુરાણો થએલો તોફારીત ચારેલો કગડો મદારીએ રાઉ થઈ નાનાને આપ્યો છે. અને નાનો એને કરોડપતિના કરોડની જેમ ઇશ્વરજતથી સાચવે છે.

પણે જેવો છે તે પેલી ગાદીના ગાસામાં વીંટાઈને ટાઢના સૂસવાટા બોલાવતી આઈને ? ‘આઈ’ શબ્દ એના જરા અર્થમાં જ વપરાય છે. એ છે નાજની. દશદા પહેલાં ગામમાં જ નહીં પણ શાખીનોની જ્યાં જ્યાં જમાત છે ત્યાં ત્યાં એના નામના સિદ્ધા પડતા. નાજનીની એક અદા પર ગીનીઓ વરસતી. એના હાથની પાનની પટ્ટા મેળવવા ભાગ્યશાળી અનનાર પરવાનાઓ ધનમાલુ ડૂલ કરતા. નાજનીનું સ્ત્રીત્વ પાંચ પગ માટે પણ પામનાર પુરુષો એમના અવતારને ધન્ય માની અધું જ નાજનીને ચરણે ધરી હેતા. શ્રીમન્નો વચ્ચે નાજનીના ભોગવટા માટે રીતસરની હોડ બકાતી. કહેતીની રાત સાચી હોય તો નાજનીને કારણે જાત અને જાત ગૂસારી એકેલાંની સંખ્યા પણ નાની સૂની નથી.

એવી નાજનીને આજે પગથીપર આવી, અંધાઈ બોળી, અંધગીનો પાછલો ભાગ સજ્જરપે પૂરે કરતી બેઠને, ઘણાને નવાઈ

લાગે છે, એમને મન નાજની એટલે પુરુષને ગાંડા કરનાર અપ્સરા એટલો જ માત્ર ખ્યાલ છે.

પણ જુવાની એસરે, રૂપનાં પાણી ઉતરી જાય, પ્રપુલ્ક વદન પર વાર્ધક્યની રેખાઓ ચમકવા લાગે, કાળા નાગ જેવી સ્વટમાં કુદરતના ડંખ જેવા સફેદ વાગ દેખાવા માંડે, અંજે અંજે દીસતો યૌવનનો તલસાટ થાક ખાતો થાંભી જાય, ત્યારે? વાસી ફૂલનું મધુ ચાખવા ક્યો ભમરો જાય છે?

અને એમાં એ જો જુવાની, ઉપભોગના દંસ જેવા રોગના મૂળ ત્યાં મૂકીને ગધ હોય તો? ગાત્ર પર ગુણોની લાલીની જગ્યાએ સફેદ ચામડાં હોય ત્યારે? અને જુવાની હોય તો તો આવું એ ચક્રાવી લેનાર નીકળે; પણ અત્યારે? કંઈથી વળેલી, ડાચા બેઠેલી, કાટલાં કપડાં પહેરતી, કાંઈ બદખખન ચોરસ હોય તે વખતે?

એના યૌવનનો એને લાજિમ ગરર હતો. પવન એના અંગ સાથે અડપલું કરે અને એનું ચાલે તો એનાં મૂલ પણ વસુલ કરે એવો એનો કાંદો હતો. પુરૂષ પાસેથી તો એ વસુલ કરે જ એમાં વિસ્મય શે પમાય?

એજ નાજની આજ વિના સંકોચે હળ્લર હળ્લર માખીઓને પોતાના દેહ પર બળખાણવા દે છે. ખરી રીતે એમને ઊરાડવાની આય પણ એનામાં રહી નથી. એક કાળે એની તીવ્ર છી નજર કીલવા આરાકોનું જૂંડનું જૂંડ એની આસપાસ રહેતું. એના અવશેષ રૂપે કે એ યાદ તાણ ચાખવા તો આ માખી નહિ બળખાણતી હોય?

પગથીઆ વસ્તી

અને અહીં પગથી નીતિમતાનો લાલચોળ ગૂસ્સો નથી બતાવતી. ‘ભોગવ તહારાં કર્યાં’ કહી બારણે આગળા નથી દેતી. ‘એ જ હાલને લાયક હતી’ સંભળાવી બકારો નથી આપતી. એનું તો માતાનું હૈયું છે. દેહના દૈવત નીચોવી એ નાજનીને આવકારે છે. આખી જીંદગી જેની નજર પોતાના તરફ ખિંચવા એ મથી રહેતી, એમની જ નજરથી બચવાના એના પ્રયત્નને. પોતા તરફથી પૂરો સાથ દઈ પગથી પોતાના અંતરના એકાંતવાસ સોંપી દે છે નાજનીને. અંત આગલા જીવનની સ્મૃતિ એને પરેશાન ન કરે માટે કરી મૂકે છે ત્યાંની વિજનતાને અનેકધણી.

આભલા સમું શિરઝવ પામનાર એકાંતને તો પગથીની જ સોડ હોય એમાં નવાઈ શી ? કવિવાણી કહે છે :

‘ગગનોના ધૂમ્મટ બાંધ્યા

પાથરણે પૃથ્વી માંડી’...

સર્જકની અપરિમિત શક્તિ કે સર્જનના અનંત વિસ્તાર માટે આ વાત સાચી છે કે નહિ તે તો ખબર નથી. પણ એકાર માટે આ વસ્તુ કંટકી સાચી છે, એ તો એક વાર અડધી રાતે પગથીએ લટાર મારશે. એટલે જણાઈ જશે. હવે પગોએ લીંપાગુંપી ચોખ્ખીચટ કરેલી પગથી પર કંટકેટલા માનવદેહ આરામ પામે છે એની કદાચ આપણને કલ્પના પણ નહિ આવે.

પણ જુઓ સુધરાઈના દીવાની નજીકજ એ ભિખારણ સૂઈ રહે છે. એના નાનકડા બાણડા પર અંધારામાં ઢાલ ગાડી કે મોટર ફરી ન વળે એ માટે લોકને ચેતવવા એ બત્તી પામે સૂવે છે.

“શા સાર બટકા ભરે છે ? પાણી પીને સુષ બ લલો થઈને”

અડધી રાતે તમે નીકળશો તો કદાચ કોકવાર આ જીવન-સાહસના નિયોડ જેવું વાક્ય સાંભળી શકશો.

અને એમ ન માનતા કે આવી એમની ઊંઘ પણ એમને મુખારક માની સમાજરચના એમને જંપવા દે છે. ‘ગરીબ છે ? તો ગરીબી ટાળવા એ જરૂર ગૂંદો કરશે. ચોરી કરશે. લૂંટ પાડશે. લોકની ધન દોલત જોખમાશે.’ કારણકારના આવા સ્વીકારાએલા સંજ્ઞાને પરિણામે જન્મતી સ્થિતિમાં પોલીસને રાતે રોન દીધા વિના આવે ? ‘અને ચોર કદાચ આવીને આમ છટેચોક ઊંઘી તો નહીં ગયો હોયને ? માંડિને જગાડવા. તરત ખબર પડશે. ક્યાં ભાગી જવાનો છે ? હા, પેલા ફોજદારે આમ જ પેલા કાપડના ચોરને પકડ્યો હતોને ! પડી બે સોટી એટલે તરત જ કબૂલ થયું’. આમ તો આ લોક માને એવા નથી હોતા. ખૂબ લાંક હોય છે આવા રખડુઓ. એ તો ચમત્કાર ત્યાં જ નમસ્કાર.’

પગથીની સહાયતા રાતે કોક અનેરા રૂપે પ્રગટે છે. થાક્યાં પાક્યાં માનવબાળને પોતાને ખાળે સૂવાડી દઈ એમના જીવન અજંબા પર શાન્તિ અને આરામનાં થોડાં છાંટણાં એ છાંટે છે. દિવસભર એ સમસમી રહે છે. માનવી ન ખપતી, પોતાને ઉપયોગ વિનાની, પોતાને કંટાળો આપતી, પોતાની આખર પર લાંછન જેવી ગણાતી વસ્તુઓ પગથી પર ધકેલી દે છે. વિશાળ દિલની પગથી સહુને સંગ્રહે છે.

પણ પગથીની ખરી માનવતા રાતે વરતાય છે.

પગથીઆ વસ્તી

જુવો ત્યાં. પેલું ગોઠડીમાં વીંટાઈને પડ્યું છે લાલસાલ લચકા જેવું, એક બાળક. વાસો તો શું, થોડા કલાક પહેલાં જ એણે આવ્રમ પર આંખ ઝિવાડી હશે. અને એટલામાં તો આવી પડ્યું એ પગથીને ઉછરે! સાચી જનેતાની કૃપા એને ન ધારી શકી. પિતાનો પ્રેમાળ શબ્દ એ નહિ પામ્યું હોય. પણ પગથીનો જોખો એ ખુંદી શકે છે. આ ‘આબુગમતા’ કે ‘ન બેધતા, ન અપતા’નું સ્વાગત કરવા એ પરમશાન્તિ બળવે છે. રખેને એ શરમાઈ બન્ય કે છળી પડે એ બહીંક બની હિંદ્યાલ શ્વાસ પણ થંભાવી દે છે. કરનારને બદારો દે છે. જે બિની હુંક આ બાળકાએ હમણું જ તણ હશે ત્યાં તો કેવાય સંસ્કાર વીંટ્યા હશે? પણ અહીં એમાંનું કાંઈ નથી. અહીં તું નિર્ભય છે. સ્વતંત્ર છે. નથી રહાર માટે આબુગમે. નથી સમાજની કરડી નજર. નિર્બ્યાજ સ્નેહ જ રહારે માટે ભર્યો છે.

શાંતનુપત્ની ગંગા પોતાના બાળકને સાગરબાળે સુવાડતાં એવી મહાભારતની કથા છે. પૂજ્યભાવ ધારી આપણે સહુ એ સાંભળીએ છીએ અને ધન્યતા અનુભવીએ છીએ. કેટકેટલી ‘ગંગા’ઓ પોતાના લોહીના લોહીને અહીં પગથીને જોખે પધરાવી બન્ય છે, એ કથા વાંચીએ, સાંભળીએ છીએ, ત્યારે સમાજ રચનાની શિથિલતા, અનીતિ, આપહુધર્મ વગેરે બ્યાલ આપણા મનમાં આવે છે અને શબ્દો બની વાતાવરણને ગરમ બનાવી, પીગળી બન્ય છે. નથી આવતો માત્ર એક બ્યાલ: પગથીની દરિયાકિનારો. માત્ર પિતાનો તિરસ્કાર પામી તરછોડાએલી સંતતીને પગથીએ ઝિલવાની જગા આવી એ ગુણ શું ગણનામાં જ નહીં? એ નહિવત્તા છે? કે મૂલ્યાંકનના પ્રથમ પગથીએ જ કરેલી ભૂલ?

પગવાટે બળે છે સુધરાઈ નો દીવો. નીચે બેંડા બેંડા એ
છોકરો બાળે છે આનમદીવંડો.

આકાશના સખસખ દીવડાઓએ ભડે કોકના છવનપન્થ
ઉગ્ગળ્યા હોય. ભડે કોકને અનન્તની ટ્રી એ તરે લાધી હોય.
આ બાળકને એ ઉપયોગનાં નથી. પુસ્તકના કીળા કાળા અક્ષરને
એ નહીં ઉગ્ગળી શકે. અને એટલા એ એને નિરૂપયોગી છે.

આ શેરીની છેરાંડે એ રહે છે. યુ. એચ. એચ. ના, કાળા
કામરના અક્ષર એના બારડાને બારણે શોભે છે. એણે એ અક્ષરની
આસપાસ વેત્રજુદીઓ ચાતરી છે. બારડામાંથી નિરંતર વંદીનો
દેવળ કવિને મીંઠા લાગતા ધરૂં ધરૂં અવાજ આવ્યા કરે છે.

દાંડા ભર મળૂરી કરી રાતે એ આ દીવે આવીને બેસે છે
અને વર્ષોના ભૂખ્યાની ભૂખથી અક્ષરોને ચાવે છે. કોક વાતમાં
એણે એક ગોખલેનું નામ સાંભળ્યું છે. પોતાનામાં અને એ
નામમાં એને સુધરાઈના દીવા જેટલું તો સામ્ય લાગે જ છે.

એને થવું છે ભણેલા. એને સહારો, મુરખી કે સમદુઃખી જે
ગણો તે છે આ પગથી.

પાણુ બધે ફેલાણે અને બધી વાર આવી આદમિયત નકારતી
પરિસ્થિતિ જ નજરે નથી ચઢતી. ઝોઢી અવરજવરવાળા રસ્તે
ઉનાળામાં મકાનવાળા પાણુ પગથીની મોજ માણવા આવે છે.
મોટી રાતે દીવાસગીન અજવાળે એમને માકળ વીળતા ગેલા
એ પગથીના કાંઈ બન્ધ, કવચિત જ નજરે ચઢતા, સિમત જેવું
લાગે છે.

પગથીઆ વસ્તી

દોસ્ત પછે છે : દુનિયામાં ખીજું કશુંય ન મળ્યું તે આ લખ્યું ? દોસ્ત ! સાગર કિનારે શંખલા અને છિપલાં આવે છે તણાઈને-ફેંકાઈને-ધસડાઈને. પગથી પર પછાડતા આ માનવીઓ પણ આવા છિપલાં છે—હીણાએલા, તરછોડાએલા, હુકરાએલા. સાગર કિનારાના શંખલા અને છિપલાં કહે છે અમણિત હોય છે; પણ સાગરમાં જ હામ પડેલા શંખલાના પ્રમાણમાં એ છિપલાં અલ્પ અને વામણાં હોય છે. પગથી પરના આ માનવ છિપલાંનું પણ એમજ સમજે. સંસાર સાગરમાં તરવા મથતા, ગૂંચળાતા, ફૂંચતા, તણાતા, પછડાટો ખાતા, ઉવેખાતા, ક્ષણિક દયાનું ભાજન બનતા, તિરસ્કારાતા છિપલાંના વિશાળ અને વિરાટ દગ પર જે પગથીઆ વસ્તી કંઈક ધ્યાન દોરે તો ?

કહે છે કે માણસને કાક માણસ કહ્યાં દુનિયા કાક વસ્તુ તરીકે ગણાવે છે. નિર્ભેગ માનવતાનું દુનિયામાં બગ્ગર નથી. બગ્ગર ભલે ન હોય. પણ આનું ભયંકર, આંખ ઊધાડે એનું દર્શન છે એનું શું ?

પડદા ઊપડે છે ત્યારે—

માથે દીવા, પડખે દીવા, પગે દીવા.

જ્યાં જુવો ત્યાં દીવાની ઝાઝમાળ છે. પટ પર પટ પડે—ઊપડે છે. દેદિપ્યમાન પાત્રો આવે છે અને જાય છે. સતી સ્ત્રીઓ અને પરાક્રમી પુરુષો; કમઅક્કલ વ્યાહણ અને કંજુસ વાણીઓ; જૂઠ્ઠી પ્રધાન અને કાચાકાનના રાજા; વંકેલું ભણતર અને શીશવંતુ અજ્ઞાન; જુજવાં કોપે, અનેક સ્વાંગે આ અને આવું અહું આવે છે. પ્રેક્ષકો પાત્રના સુખે સુખી, સતીના દુઃખે દુઃખી અને વિદુષકની મૂરકેલીએ આનંદિત થાય છે. તખ્તા પર આવતી આસમાની સુવત્તાની હૃદયને કંપાવી જાય છે. ધર્મનો જય અને પાપનો હાર, પોતાને મગનારા ન્યાય વિષેનો વસવસો દૂર કરી શ્રદ્ધાને અવિચળ બનાવે છે.

અને દીવા ખૂંટાય છે. સ્વાંગ ઊતરે છે. ભભકનો પુરખો દૂર થાય છે. ખાલી પુરસીઓ અને લાંબી પથરાએલી પાટલીઓ, વીંટાઈને વેગળા પડેલા પડદા વીંગો અને ઝાલરો સામે તાકી તાકીને જુવે છે. રોશનીની રેલમછેલને સ્થાને એકદિઠ પગદીવો કંપતો કંપતો ટૂટી બતાવતો બળે છે.

નાટકની આ સાચી સૃષ્ટિ છે. અહીં દીપમાળની જ્વહુગરી નથી. લય, તાલ, રસ, આનંદ, કરુણા, અતિ રંજન કે નીરસતાના

પડદા ડિપડે છે ત્યારે—

ધર્મજી નથી. માત્ર છે નાટકની દુનિયા રચતા માનવીઓ—તખ્તે નજરે ચડે છે તે નહીં, પગથીએ ચાલે છે તેવા માત્ર માનવી. અતિહિન્સાદે આપેલી અવિશેષતા કે યુગરેલા નાદે દાખવેલી હીનતાનો અંચળો ફંગોળી દઈ અનેલા માત્ર માનવી.

અને એ દુનિયા કેવી છે ?

નાટકના રસિયા પડદાં પાછળની આ દુનિયાને આંખી જ બાંધે છે. એમને સને નાટકની દુનિયા ભલકભરી. લોકાત્મર પાંચોની બનેલી, રંગીન રંગીન છે. આગી રિયલિટી એવા જુદીજ છે. નથી તો એ રંગીન, નથી તોએ ભલકભરી કે નથી એ લોકાત્મર. આપણી દુનિયા જેમ એ પણ માનવતાથી તરખતર છે. એને એની મૂંઝવણ છે. એને એના સવાલ છે. એના ઉદ્વેગ છે. એના ઉદ્વેગ છે. એના વિવાદ છે. ત્યાં હારી સ્વધર્મનિષ્ઠા દેખાય છે. અને પડખામાં જ લાગણી વિનાની જડતા અને દુનિયાદિ પણ જડાય છે. એ જખરી મહત્વાકાંક્ષાઓને સંચરે છે, પેલે પણ છે. અને ત્યાં આશા ઉત્સાહના છલ્છલીર્ણુ અંડિયરો પણ પડ્યાં છે. ત્યાં કલાની ઉપાસના છે તો સાથે બનાવટ કરવાની શક્તિ પણ સગર ભરી છે.

પરસ્પર વિરોધી દ્વંદ્વોની બનેલી આ દુનિયાને જગતે એના સાચા રૂપમાં જોઈ નથી. પણ કદાચ એમાંજ એનુંય ભદું હશે !

દુનિયામાં એના જેવી કશીએ વસ્તુ શોધી મળે એમ નથી. જગતસાહિત્યમાંથીએ તહમને એની ઉપમા આપવા એવું વસ્તુ નહિ જડે. કશીએ સરખામણી કરવા જેવી વસ્તુ ન લાધે ત્યારે એને અનોખી અનેરી વિગેરે વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે; એ

સર્વસાધારણ નિયમને અનુસરીને આપણે ‘અનેરો’ જ કહેવો પડે, એવો છે નાટકના મેનેજરનો ખેતની તાતના સાડાઆઠ વાગ્યાનો મિમ્મજ. વરનો ભા, દરબારનો સચિવ, વહાણનો સુકાની, સેનાનો સેનાની : તોયેહો બિચારા એક છવને એકી સાથે કટકટત્રી જવાબદારીનો સામનો કરવાનો હોય છે ! અને આટલી જવાબદારીને સમયે નાનકડું માથું ફરી વળ્ય એવો એક ખીજો પણ પ્રસંગ સાથેસાથ જ બનતો હોય છે. અને એ પ્રસંગ છે મેનેજરની મફત નાટક દેખાડવાની સત્તાનો !

નાટકની ભાષામાં આરા દાનામાત્રા વગરના, બેડારોડા અક્ષરમાં નાટક બેંચા મથનારા અને સફળ થનારાને ‘ખુદાખક્ષ’ કહેવામાં આવે છે. આવો શબ્દ અને આવો અર્થ ક્યાંથી અને શી રીતે અહીં આવી મળ્યા હશે એની તો ખબર નથી. બે કાઈ બાળનેહ એ બલાવશે તો જરૂર એ દતિહાસ નસિદ તો હશે જ. પણ આ ખુદાખક્ષી કલા ઉપર તો આગળ લખવું છે એટલે અહીં તો પેલા અનોખા મિમ્મજની જ વાત કરે.

નાટકની રાતે સાડા આઠે સાધારણ રીતે દરવાજો ખુલે છે; ટિકીટ લીધેલા માણસો વહેલી વહેલી જગા લેવા પડાપડી કરે એવા પ્રસંગો બાદ કરતાં આ નિયમનું ઝાઝું મહત્વ નથી. પણ એનું સાચું મહત્વ તો મેનેજરની ડામગીરી ત્યારથી શરૂ થાય છે તે છે.

નાટ્યગૃહના કોઈ બાણીતા ખૂણે ચારપાંચ ખુરશીઓ ઢાળેલી પડી રહે છે. આ છે નાટકના સમયે મેનેજરનું દફતર. નાટકના આલેક કે મેનેજરનો દિવાનેખાસ. શહેરના માનિસ્ટ્રેટથી માંડી નાટકની બહેરાતનું પાટીંગ મૂકાતું હોય તે પાનની દુકાનવાળા

પડકાર હોય છે ત્યારે—

લગી સહુને આ આસન પર બેસવાનો અધિકાર છે; સહુને એ આસક્તિ છે એમ કહું તો પણ વધારે પડતું નથી. નાટકના સમયે નાટકના મેનેજરની પાસે બેસવાનું સૌભાગ્ય મેળવનારને તો કોઈ અનેરો આત્મસંતોષ અને ગૌરવ લાભે છે.

ટિપ્પીટ બારીએ ‘ગદ્ગદ’ તરફ એકાદેક નજર નાંખી, પદાણુ ‘લાલા’ને પડખે આવતાજતા પ્રેક્ષકોને ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ નિરખી લઈ, બહારના પાનવાળા, ચાહવાળા, કે ખુમચાવાળાની રડીખડી સલામ ઝીલી, મેનેજર સાડાઆઠના સુમારે ‘દિવાનેખાસ’માં આવી પહોંચે છે. અને બિંદર બિલ્લીનો કહું કે નાગ-નોળીઆનો કહું, મેનેજર-ખુદાબક્ષનો ખેલ શરૂ થાય છે.

મેનેજરે સામાન્ય સમજથી મફતીઆના વર્ગ પાડ્યા હોય છે. પોતાના કામમાં કોઈ કેટલો આવી શકે એ જ એનો નિષ્પત્તિ છે. કેટલાક કાયમના કામના, કેટલાક તાત્કાલિક કામના, કેટલાક ક્યારેક કામના અને બાકીના નહુટકાના ગળે પડેલા. ‘કાયમના કામના’માં દિવાની અને ફોજદારી કોર્ટના સત્તાધીશો, પોલિસ ખાતાના અમલદારો, કોકવાર રેલ્વેના જવાબદાર માણસો અને શહેરની ઇન્સ્પેક્ટરના દાક્તર, તથા કોક શોખીન, છેલ્લપટાઉ, બાપકમાઈવાળાઓ હોય છે. ‘તાત્કાલિક કામ’માં માગનારા લેણદાર, બિંદાર ધીરી શકવાની શક્તિવાળાઓ, બ્યાળે ધીરાવી શકાવે એવા દલાલો, એકાદ એ વકીલ, કોક દાક્તર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ‘ક્યારેક કામના’માં આગળ આવી ગએલાની સરખામણીમાં જેની ઉપયોગિતાની માત્રા કમ છે છતાં જેની લાગવગમો કે ‘ધન’નો ક્યાંક ક્યારેય ઉપયોગ થઈ શકે એવી ‘શક્યતા’ છે તે બધા આવી જાય છે. અને ગળે પડેલામાં તો મેનેજરના ઘરઘણીના

સાળાના પાડોશીના મામાના દીકરાના દોસ્તના માસ્તર કે રસોઈઆ લગીના મહાપુરુષોનો વિશાળ સમુદાય આવી જાય છે.

મેનેજરનો મિત્તજ પણ એમની સાદી સમજે રચેલી ઉપયોગિતાની પરંપરા પ્રમાણે જ ‘કુમુદમધી કામળ’ અને ‘વજ્રથી કઠોર’ સ્વાંગ સજે છે. કાયમના ઉપયોગી વર્ગવાળામાંથી કાક કાક તો સીધા પ્રેક્ષકોના પહેલા દરજ્જા લગી પહોંચે છે. એમાંના થોડા અતિ બહાદૂર અને પોતાની ઉપયોગિતાની સભાનતા ધરાવનારા તો બધા જ પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચતા, સલામ ઝીલતા, સ્મિત ફેંકતા, આગલી હારની વચ્ચોવચની બેઠક પર સ્થાન જમાવે છે. ઝાંપામાં એમને દાખલ થતા જુવે એટલે જ મેનેજર પોતાના ‘તખ્તે તાઉસ’ પરથી ઊભો થઈ જઈ એમની તહેનાતમાં હાજર થઈ જાય છે. હસી હસીને, લગી લગીને એમને સલામ કરે છે. ખચકા પૂછે છે અને પછી બાઅદ્ય બામુલાયકા એમને આગમની બેઠકમાં સ્થાપિત કરે છે. રેસમાં જીતેલા અથવા જીતવાની વકીલાતો વોડાનું જે આદરભર્યું સ્થાન છે તે નાટકમાં આ પ્રથમ પંક્તિના ખુદાબક્ષોનું છે. દોકરાર કાક માનવસ્વભાવના પારખુ મેનેજર પામેથી એનું અનુભવ નવનીત બાણુવા મળે તો જણાશે કે આ આદર અને સન્માન પાછળ એ ‘ખુદાબક્ષ’ ની ભલું કરવાની શક્તિ કરતાં બૂંડું કરવાની સત્તા વધારે કારણભૂત હોય છે. સીધી સીધી સોદાગરી છે આ. કાક બીજે ફેંકાણે બદલી પામેલા અમલદારની રેવડી થયાના દિસ્સા પણ વળાયે મળી મળી આવશે. ‘વેરયાય મુશ્કિલ આશકને ક્યાં ઊભા રાખે છે !’

આવા વખતે પેલા મેનેજરી મિત્તજની પહેલી બાજુ જેવા મળે છે. તપેલા મીણનો ઇચ્છા પ્રમાણે આકાર વાળી શકાય છે. પ્રથમ કલાના મફતીઆ વખતે મેનેજરી મિત્તજની આ કેળના ગર્ભ

પડ઼ા ઊપડે છે ત્યારે—

જેવી કામગીરી જેવા મળે છે. નાટક દરમિયાન પણ મહેમાનોની આગતા સ્વાગતાનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે. ‘મકનીકે’ નાટક અને એક કપ આ ‘ધારેલું કામ પાર પાડી આપી રહ્યું છે એ મેનેજરને અપાયેલા આજુબજા મોધ છે.

અનિ નિમિત્તતા એ મેનેજરી મિનિસ્ટરી પહેલી બાજુ. પાત્ર અદલાય છે અને નમ્રતાની—નરી ખુશામદની કક્ષાએ પહેલિત્રી નમ્રતાની—માત્રા કમ થવા મળે છે. પુનઃસ્થિતિના ભંડે આપણે વચલી કક્ષાઓ જવા દઈએ તો આપણે સીધા કક્ષા, કંટાળ, કોઈવાર બીભત્સ એવા મિનિસ્ટર લગા આપી પહેલિત્રીએ છોડીએ.

‘આ તાર પડી એટલે આપી પહેલિત્રી ! આપના દરેલા દારેલા હશે !’ આવા વાક્યોથી માંડીને ‘લાલા બહાર નીકળે’ સુધી અને છાપી તો ન જ શકાય એ હદ સુધે કમ મુશ્કેલી ટરે છે. કંટાળા સાથે કોઈ જૂની રીત, બીનઉપયોગિતાની પ્રતી શ્રદ્ધા, એતાના સ્થાનની અવગતતા વિશેની સ્વસ્થતા, વગેરે સામાજિક દશા એ સદુ ભેગા મળે છે. ક્યારેક એમાં કેવળ કૂરતા આતરની કૂરતા ભળી હોય છે. કોઈવાર ના પાડવામાંથી મળતા અનંદનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ હોય છે. ટંગવળાવવાનો સંતોષ પણ કવચિત ડોહિયું ટરી વ્તય છે.

આ બધો વખત દરમિયાન એ મિનિસ્ટર ભાગ્યે જ સાચી રીતે ગૂમાવાય છે. ‘આ તો બધો ખેલ છે ખેલ.’ કોઈવાર બડાશમાં અને કોઈવાર ભારજલા એકરારમાં મેનેજર આટલું કમુલી પણ લેશે. ‘શા ઉપર મક્ત જેવા નીકળ્યા છો ?’ એ સવાલમાં ‘ત્હારે ચાલે તો હાથીના પગે કરજે’ એટલું આહવાન ભર્યું હોય છે, એનું કારણ તો એ છે કે આ ઉમેદવાર મક્તીઆની ઉપયોગિતા

વિષે મેનેજરને ખાત્રી થઈ ચૂકી હોય છે અને આડી બિલાડીની છીંક પોતાને કશીય અગવળ નહિ પહોંચાડે એની પૂરેપૂરી આશ્વા દઈ થઈ હોય છે. આટલું થાય એટલે મેનેજર નિશ્ચિત બને છે. વ્યવહારની બહાર બહારને પણ સામાન્ય બેઠકજત કચડાં તે કરતાં નથી. પોતાની સ્વસ્થતા, ઉચ્ચાસન, ના પાડવાની હિમ્મત અને શક્તિ સદૃશ એને બેસારમ બતાવે છે. પ્રથમ પંક્તિના મફતીઆની સાથે ફરતા રાજગરન મેનેજર અહીં બધીય મર્યાદાઓ તલબે બિંબા રહે છે.

આ બધા ઉપરથી કોઈ એમ ન માને કે મેનેજરી સિગ્નલ કેવળ કોઈ ગાંધીનું વાજરું છે. એનેય એની માન્યતા છે. એક મેનેજર (જે પોતા માલિક પાળુ હતા) વિષે એમ કહેવાતું કે એમના પ્રતિસ્પર્ધીને ગળા ભાંડા એટલે તહમ્ કાંચે એટલા માણસોને મફત બેલાડી શંકા. બીજા એક શાખીન માલિક-મેનેજરને માટે બીજે અશ્વિર હંસાજ એ હતો કે તહમારે એમની કાર્યકુશળતાના વખાણ કરવાં. ત્રીજાની નમણાઈ એ હતી કે એમની સ્ત્રીસન્માનની ભાવના અતિ વનગૃત હતી. કોઈ પણ ભાઈ બાઈસાણુસને લઈ નાટક બેવા વનય એને ના પાડવાની કલ્પના જ એમને મૂંઝવી દેતી. અને આનું પરિણામ એ આવતું કે ભાગ્યે જ કોઈ ઉમેદવાર મફતીઓ છંદા આવતો! ઘેર નાહકનો કબંડા થાય અને અહીં નાટક ગૂમાવાય: એ બન્ને વસ્તુ તે કેમ પાલવે!

આ ઉપરથી મેનેજરને અન્યાય થવાનો સંભવ છે. દરેક મેનેજર શરૂઆત તો કડક વ્યવહારીઆ તરીકે કહે છે. પણ ખુદાખક્ષીની માનવ જાતના થરેથરમાં પ્રસરેલી આદત એને હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે. હેલાગાડી કે ગંદકી કે લાઈસેન્સના નિયમનું

પડદા લિપડે છે ત્યારે—

ઉલ્લંઘન કે વધારે ખુરશી મૂકવી કે બીજી એવી એક હજારને એક મુક્તિઓ એનું નાક દબાવી મોં ઉઘડાવવા અજમાવાય છે. એકેએક માણસ પોતાની ભૂંડું કરી શકવાની શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં અટકવા માટે નજરાણું માગે છે. અને ટપકીઓ ખાઈ ખાઈ મેનેજર રીઠો અને છે. ફૂતરાંઓ પૂંછડું લેને ન હવાવે પણ ભસતાં અંધ રહે એટલું તો દરેક શાણો ચોર ઈચ્છે છે. મેનેજર પણ નાની મોટી હાલાકીથી અથવા પોતાના મોહિનીમંત્રનો ઉપયોગ કરે છે. સંજ્ઞાની પરંપરા અંધાય છે, જળવાય છે અને ઉપયોગિતા ઘટતાં ટૂટે છે. અનુભવે મનુષ્યસ્વભાવને ઓગળી ગયેલો મેનેજરી મિમ્લજ રાતના સાડાઆઠ વાગે છે અને જુજરાં રૂપ ધારણ કયે જાય છે.

કહે છે કે કલાની સાથેકતા એના ધન્યતાના અનુભવમાં છે. સંતોષદીપ્તિનો ઝગહગાટ એ જ એનું પરપરમ પારિતોષિક છે. અને એમાંય જે ક્યોના આનંદ સાથે સફળતાનો સંતોષ ભજે ત્યારે ? એને પુરુષાર્થની લગ્નિય ગણવી જોઈએ.

બીજી કલાઓ વિશે કહેવાનો અધિકાર નથી પણ એક ઉવેખાએલી કલા વિશે નિર્દોષ ક્યો વિના ચાલે એમ નથી. એ છે ખુદાખાલી કલા. પણ આને બીજી કલાઓ સાથે સરખાવો તે પહેલાં જરા એના ખ્યાલ કરી લેજો.

સાચી રીતે વાત એમ છે કે આ કલાની વ્યાપકતા માનવી માત્રના અંતર સુધી પહોંચે છે. અલગત એમાં કલા ખાતર કલાના ઉપાસક, શુદ્ધવાદી કલાકારોની સંખ્યા કદાચ ઓછી હશે. એની પ્રાપ્તિ માટેની કઠિન તપશ્ચર્યાથી કરી જઈ અલગ રહેનારાની સંખ્યા

કદાચ કદપી ન શકાય એટલી હશે. ખુદાખક્ષી કલાના વિરાનથી જ હિમ્મત હારી જનારા મળશે. પણ એનો અનંત તંતુ જળવનાર કલાકારો પણ આ ધરતી તલ પર આપણને મળશે. અને એ વંદનાના અધિકારી છે.

ખુદાખક્ષી રીતે જોએલાં નાટકમાં આનંદ કેમ મળતો હશે, એ સવાલ નથી. હકીકત એ છે કે એ પ્રાપ્તિ થાય છે. પંગતે પીરસતા લાડુ જ પીરસણમાં પણ પહોંચાડવામાં આવે છે, છતાં એના સ્વાદમાં મીઠાશ વધુ છે. કારણ શાશ્વતી દુનિયાએ જાણવું જોઈએ કે એમાં રહેલો લોકાત્તરતાનો રસાસ્વાદ જ એ મીઠાશને જન્મ દે છે. અહીં પણ ખુદાખક્ષી કલામાં જોએલું નાટક તમને, પૈસા આપી શોખ, રસ, સંતોષ ખરીદતા વહેપારી પ્રેક્ષક કરતાં, રસાસ્વાદના અધિકતર અધિકારી બનાવે છે. તમારો સંબંધ આર્થિક ક્ષાએથી નીસરી આધ્યાત્મિક અને કલાની આધિભૌતિક ક્ષાએ પહોંચે છે. નિરપેક્ષ અને નિરાસક્ત કલાપરીક્ષા માટે પ્રાથમિક ભૂમિકા ખુદાખક્ષી તૈયાર કરે છે.

દરેક કલા સાધના માગી લે છે, જપ માળા અને તિલકની નહિ; પણ તન્મયતાની, આપણાના લોપની. સર્વસ્વની ભેટ ધર્યા વિના કલા રીઝતી નથી. અહિં પણ ખુદાખક્ષી કલા નોંખી પડે છે, અને ઘણીવાર તો એવી પણ આવી લાગે છે જ્યારે સાધના ખુદ કલાસ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

પણ આપણે એની શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં નકામા ઉતરીએ છીએ. એને, એના પ્રાગટ્યને, એના ઉપાસક અને એની ઉપાસના: સહુને નજરે જ જોઈએ.

જાણી લેજો કે ત્હમે પોતે જ કાક અધિકાર પર હો,

પડદા ડિપડ છે ત્યારે—

નાટકના મેનેજરને નવવી શકવાને સમર્થ હો અને ત્હમે અને ત્હમારાં મદત નાટક જુવો એમાં ખુદાયક્ષી કલા નથી. એવો ખરી ખુદાયક્ષીની બદનાક્ષી ભરી નકલ છે નકલ.

ખરી ખુદાયક્ષી તો ત્હમારે અને નાટકશાળાને અડેઆભડે કશુંયે સ્નાન સૂતક ન દોય ત્યાં મદત નાટક જુવો હો એ છે. અને એમ નાટક જુવે એજ ખરો કલાકાર.

સૃષ્ટી પ્રથમ આવે ભોંયની શોધ. પતંગ ચડાવવાએ ચપટી મુગ ડિગટી ત્હમે હવામાન અને પવનનો દિશા જુવો હો. અહિ મેનેજર કે માલિકની આસપાસના, જેમની ઇચ્છા એનાથી ન અવગણી શકાય એવા પુરુષને શોધી કાઢવા એ થઈ ભોંયની શોધ. હવે ત્હમારે શોધવાના રહ્યા, એવા પુરુષને ત્હમારી વતી કહે એવા, ડિપકારક કૃતિના ભાઈને. આ પ્રક્રિયા લગી દુષ્ટર છે. પહેલું તો ન સહમગ્ન્ય એવી રીતે માણસો આત્મવિશ્વાસનો અભાવ ટેમવે છે. ‘હા’થી રાજ્યવાનો અભાવ ‘ના’થી નારાજ ન થવે જ આવે એ પરમ સત્ય પણ લોકે લજ્જ નથી ગણતા, ત્હમે ઉદાહરણ થવા તૈયાર હો છતાં પણ. અને બીજું એવું બને છે કે માણસને ત્હમે કશું સૂચન કરો એટલે એ કાચલામાં ભરાઈ બેસે. ત્રીજું એવું પણ બને કે આ ક્રિયા એક નહીં પણ પહેંચી ન શકાય એટલા માણસો લગી પહેંચે. કાઠના સગાને, કાઠના શેઠને, કાઠના ડિપકારકને, ને કાઠના લેણદારને: એવા અનેક આમાજિક થા: ત્હમારે ઉદ્દેશવા પડે. અને છેવટે ત્હમે ચિટ્ટીથી સજ્જ થઈ, રાતના આઠ વાગે બની ઠની, મિત્રવંદથી વીટગાએલા નાટકશાળાએ પહેંચો. હવે આવી પહેંચી કસોટીની પરમ વહી. નમ્રતાપૂર્વક, છતાંય એના કંપનીને તાગત કરી દે એવી શક્તિ—પેલી ચિટ્ટી—ત્હમારી પાસે છે એના

ભાન સહિત, દાખવી શકાય એટલી સુજનતા સાથે, ત્હમે મેનેજરને મળો. ચિટ્ટી આપો. એ વાંચે અને થોડુંક વિચારે ત્યાં લગી તો ત્હમારો છવ તાળવે જઈને ચોરે. પહેલાં ન આવે તો હોય એ ખ્યાલ ‘અપમાન’ થયાનો અત્યારે આવી જાય. આખીએ દુનિયાનો છોટા આંખને અંધારે ત્હમારા આગળ આવી જાય. ઉચ્ચકારા વધે. અને પેલા કવિઓ કહે છે તેમ હાથ પણ થંભી જાય. થોડા ડગ દૂર જિનેલા મિત્રો શું કહેશે ? એ ખ્યાલ ત્હમને મૂંઝવી જાય. અને ત્યાં મેનેજરી જખાન ઉઘટે. ચિટ્ટી પરથી એણે ત્હમારા અને ચિટ્ટીના લખનાર વચ્ચેના અંતરની માપણી કરી દીધી છે. ઉપગોગિનાની તુલાએ એણે અંખધાને મનમાં વેળેખી લીધા છે. અને છતાંય એ ત્હમારા સામે મીંટ માંડી ત્હમને માપતો હોય એમ બોલે છે: ‘—ભાઈ ત્હમારા શું થાય ?’ ત્હમે શું જવાબ દો ? પણ ભરતી અસ્વસ્થતા પછી તમે આપ ઉત્તેજના ખાતર સહેજ મલકો ત્યાં તો પેલો શકરોળાજ બોલી બેઠો ‘કાંઈ નહીં ને!’ ત્હમે પણ કાંઈ કમ ઉતરો એમ નથી એટલે કહ્યો: ‘તો તો ચિટ્ટીજ યેની મળે ?’ અને ફરીથી અલંકાર. નિર્ભેળ તિરસ્કારની એક સવાક નજર માંડી મેનેજર, પાસે જિનેલાને ત્હમને બીજા વર્ગમાં બેસાડવાનું કહે. બીજો વર્ગ ! મિત્રા આગળ ત્હમે એવંકેરકા, કે અંપશિયતનાં સ્વપ્નાં ધયાં લતાં. આનો ત્યાંથી ત્રીં ! પગલાં પાછળ અને દિશ્મતમાં એક તૃતીયાંશ ! વિરોધ કરવાનું, ત્હમારા અને ચિટ્ટીદાતાના સ્વમાનનું પેલા વળુ બદામના મેનેજરને ભાન કરાવવાનું ત્હમને સૂઝે. પણ ત્હમને ન સ્હમજાય એમ કોઈક, કશુંક ત્હમારી હબને અવરોધે અને પગને ગતિ આપે.

અને આટલું ત્હમારું ખુદાયક્ષી કક્ષાનું શિખાઉપણું, સાચા કલાકાર કહિય આનું ભયંકર અપમાન ન સહે. એ લટે, કચડે.

પણ ઉપર છે ત્યારે—

વિનવે. પોતાના સામાજિક દરજ્જાનો ખ્યાલ મેનેજરને આપી દે. અને છેવટે કંટાળીને મેનેજર એને ફર્સ્ટ ક્લાસમાં તો બેસાડે. અને ક્લાકાર આમતો વ્યવહાર આદરી રહ્યા એટલે તૂટી જાય ત્યાં લગી તંતુ ન તાણે.

પણ ઉપાસક કદાચ આવી નેતરની સોટી જેવી સીધી અને લાંબી લસરક પંચાતમાં ન પડે. મેનેજરી તુલામાં જેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે એવા કાકના ખૂંછડા તરીકે, ખુદ તે માણસને કે નાટકના મેનેજરને ખચર ન પડે તેમ તે દાખલ થઈ જાય છે. એને કરવાનું કામ તો માત્ર થોડી સાચવીને એ જુલુસમાં દાખલ થઈ જવાનું હોય છે. આવા પ્રયોગમાં કાકવાર એ ખાતર ઉપર દિવેલ કે નાટકની ચોપડી પણ પામે છે. મુદાબક્ષી કથાનું આ અદ્વિતીય રૂપ છે.

ખીજી કક્ષામાં આવે એવા સિદ્ધહસ્ત કારીગરની કાર્યપદ્ધતિ જુદી જ છે. એ સીધો, લપકાળંબ આંજી દે એવી રીતે મેનેજર પાસે જાય છે. એની નિર્ભયતા, દમ્ભ અને લોકોત્તરતાની છાપ જો કામ કરી દે તો તો એને આફેક્ટ્રા લગી પહોંચતાં વાર નથી લાગતી. પણ ક્યારેક આ પેંતરો ખાલી પણ જાય છે. અને તો એને નવો દાવ અજમાવવો પડે છે. કાક સંબંધ એને શોધવો પડે છે. કાઈના સગા—જમાઈ કે દીકરા બનવું વધારે લાભદાયી છે—એને બનવું પડે છે. અને આ તૂટ ચાલે છે. એનું દુઃખ કે મર્યાદા એ છે કે ત્રણેક વાર કરતાં આ તંતુ વધારે નહિ ચાલે. મેનેજરને ઉછીના પૈસાનું ધ્યાન ભલે ન રહે. લેણદારની તારીખ અને તકાદો ભલે સ્મૃતિપટથી ઉતરી જાય પણ ક્યારે કાના માણસને નાટકમાં બેસાડ્યો હતો એ કદી પણ એ નથી ભૂલતો. અને

પડકાર ડિપડે છે ત્યારે—

આ સત્ય ન જાણનાર કલાકારની કલા લજવાય છે એટલું જ નહિ પણ એમને માથે ભૂંડી વીતે છે.

ત્રીજા પ્રકારનો કલાકાર તો બેનમૂન છે. નાટક જોયા કરતાં પણ એ પોતાની કલાથી મફત જોવાયો એ એને માટે વધારે ગર્વ અને સંતોષનો વિષય છે. બીજા ખુદાખક્ષોની માફક એ સાડાઆઠથી સાડાનવ લગીમાં મેનેજરને પરેશાન કરતો નથી. એ આવે છે મોંઝા-નાન્દી કે કદાચ પહેલો પ્રવેશ પતી ગયા પછી. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મેનેજર પર હુમલો કરવાનો આ સરસ કાળ છે. બિચારા જીવ સંજોગો અને ઉપયોગિતાનાં પડખાં પાસાં સમાં કરીને થાક ઉતારતા હોય છે ત્યારે આ સાહેબ જર્ઝ પહેલિય છે. આની કલાની સાર્થકતા એમાં વસેલી છે કે એ મેનેજરના મનમાં ઠસાવે છે કે એ નાટક જોવા નથી આવ્યા પણ ખાલી મગવા, ગપ્પાં મારવા, દિલ ખહેલાવવા આવ્યા છે. હવે નાટક તો રાજતું થયું. એમાં શું જોવું?

મેનેજરે આમ તો કેટલાક ગામકુવાના પાણી પીને પાકો ઘાંટ બનેલો છે. પણ એનેય આ ભાઈ બરાબર કપડમાં લે છે અને મેનેજર જ વગર પૂછે, વગર ગાંછે, અને વગર કહે એમને નાટકશાળામાં દાખલ કરે છે. આ સાચી રીતે છે ખુદાખક્ષી કલાની નિર્બ્યાજ ઉપાસના.

પછી તો પરચુરણ બનેલો આવે છે.

‘આમથી જતો હતો ત્યારે થયું કે લાવ જોઈ નાખીએ નાટક,’ દુનિયા પર ઉપકાર કરવા જીવ ધારતા એ ભાઈ કડવે મોંયે મેનેજર ઉપર પણ નાટક જોવાનો ઉપકાર કરવા તૈયાર થઈ જાય

છે. નદકટ મેનેજર એમને ડાંધ ઉપર ઉપકાર કરવાનો સીધો સરળ માર્ગ દેવાર બતાવી દે છે.

‘રામ ગરકા નામ. દીખાદે નાટક.’ આનું મેનેજરને કાને દેવાર ગુંજી ગયું છે.

વાત એમ છે કે આ કલા એટલી સર્વવ્યાપી છે કે જીંદગીના કયા પંથ પર ખુદાખક્ષી નહિ હોય એ કહેવું મુશ્કેલ છે. દવાખાનામાં ખુદાખક્ષ મળે છે. વકીલને ખુદાખક્ષ મળે છે. અરે સવારના પોરમાં ખુદાખક્ષ ફિયરનો નાંખર જેવો તમારે છાપું તફડાવનાર પણ મળે છે. કદાચ ખુદાખક્ષ એ જ જીવનક્રમ હશે. ખર્ચ, કિંમત, દામ, મુદ્દય: એ સહુતો આજની આ અનર્થકારી સમાજરચનાએ અને અર્થકારણે દાખલ કરેલી વિકૃતિઓ હશે. કોણ જાણે ?

ખમે વાંસના ટૂંકડા મીઠાવી કરેલી સીડી, એક હાથમાં લાહી ભરેલી ખાલદી અને બીજા હાથમાં વડીયંધ્ર વાળેલા દીવાલપત્રો : દૂરશ્રીય આટલું જુવો એટલે માની લેજો કે એ ઝંઝટ છે.

પાડનારાએ તો મગ્નકમાં નામ પાડી દીધું. ઝંઝટ ! એને કયાં જોવી હતી નામની સાર્થકતા કે અસર ? ખસ કહી દીધું: ઝંઝટ. એને મન એક શબ્દ; પણ પેલા ખિચારને મન તો આખી જીંદગી. લોક કહે છે ને પેલી કહેતી : ફંભારણી સાથે ભરણી મહેનત ઓર લાડીકા એક થોડકા કામ. પેલા અતિચતુર પુરુષે પાડી દીધું નામ: ઝંઝટ !

એનું જીવન આખુંએ ઝંઝટ-જંજામય ગયું છે, એની એનું આ ઉપનામ પાડનારને ખબર નહીં હોય. (ઉપનામો

પડદા ડિપડે છે ત્યારે—

આપણામાં અતિ ઉદાર સમાજમાં કદાચ નાટ્યસમાજ જ હશે, અવ્યક્ત સાહિત્ય સંવેદન આમાં ન જ ગણી શકાય.)

એ પણ નથી જાણતો એ ક્યાં જન્મ્યો અને ક્યાં ઉછર્યો. સમજ આવી અને એને યાદ છે ત્યાંથી એનો ઈતિહાસ એને મોંએ સાંભળવામાં જ આર આનંદ છે. અવ્યક્ત તદમારે એને રંગમાં લાવવો હોય તો જરા આ આની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. પાનબીડીનું ચ કરો તો એટલો વધુ લાભ !

અને સાંભળો એને નમ્મિ એની વાત :

કંપનીની ગાડીમાં હું છાપાં વેચતો. એ ટંક કંપનીને રસોડે ખાવાનું. વાળામાં 'મક્કાનો હાંડો'માંથી એક વાટકી ચા.^૧ અને રોજ રોજના એ પેલા રોકડા. આ મારો પગાર બધોનો. હા. શરૂમાં તો એકલો દાગભાત જૂડવા જ રહ્યોનો. પણ પછી એક દાંડો મનીષર સાથે ખૂણ થઈ ગયા. થયું એમ કે ગાડીવાળો મારા પેલાં જે છાપાં વેચવા જતો એને ફોનલાઈનને છાપાં આપી દેતો એક મસલાવાળો અને ચાર પછસા રોકડા લઈ લેતો. રેંતા હશે રોજના બેએક હપ્તર છાપાં. મને ગાડીમાં મોકલવા માંડ્યો તે હું તો એક લાથે ઘંટ વગાડ્યા કરીને બીજે લાથે છાપાં વેચું. નાનાં છોકરાંને તો કદી ન આપું. આમાં એક દાંડો ગાડીવાળો મને કે' લાવને હવે વેચ્યા છાપાં. બે પછસા આપું. મેં કીધું ના. એટલે એણે લેવા માંડ્યો મારો ઉધડો. મને કે' તને બેદાનમેદાન કરી

૧ નાટક કંપનીમાં નાકરો માટે રસોડું ચાલે છે. ત્યાં જમનારને સવારમાં આ અને સવારસાંજ ખાવાનું અપાય છે. નામ પાડવામાં હોંશિયાર નાટકના માણસો સવારની દમ બિનાની ચાને 'મક્કાનો હાંડો' કહે છે. એનું કુગમસ્થાન તો ખબર નથી.

નાખીસ. કંઈક જોઈ લીધા તારા જેવા. હું ત્યારે તો કંઈ ના બોલ્યો પણ સાંજે ગાડી થેટરે પાછી આવી ત્યારે જાનોમાનો મયો મનીજર પાસે ને કંઈ દીધી બધી વાત. મનીજર વાત સાંભળી રહ્યા ને ધડીભર તો કશું ન બોલ્યા. મને થયું આ તો ઉલ્ટો ગાડીવાળાને દરમન બનાવ્યો. પણ ત્યાં તો મનીજરે ઘાંટો પાડીને નમ્યુ સીનિરીવાળાને ગાડીવાળાને બોલાવવા મોકલ્યો. અને ગાડી-વાળા આવ્યો એટલે ત્યાંને ત્યાં નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. જતાંજતાં ગાડીવાળો મને ચાર ચોપડાવતો ગયો પણ મનીજર એ સાંભળી ગયા અને પછી તો ગાડીવાળાને એવી દારી દીધી, એવી દારી દીધી કે ન પૂછીને વાત. બસ તે દારીથી મારો પગાર મંડાયો.

મોટા થયો ને મારું કામ વધવા માંડ્યું. શહેરના ચારે ખૂણે બોડ * હટકે તે લઈ જવા લાવવાનું પણ મને સોંપાયું. અને આગળ વધીને પછી આ ભીંતે છાપાં ચોઢવાનુંય. કંપની ચારગામ જવાની હોય તોય સૌથી પેલાં તો મારે જ જવાનું. હા. બધાય ગામ જઈ આવ્યા હું કંપની સાથે. બધાય ગામની સડકા ને ભીંતો રંગી કાઢી દે એ.

હા ને વચમાંની વાત કંવાનું તો હું ભૂલી જ ગયો. અમારા મનીજરના સલાવ ખૂબ તેજ. હંટર વિના તો વાત જ ન કરે. આ તો હમણાં બધું બહુ સુધરી ગયું, નહીંતર પહેલાં તો બાપરે બાપ ! કંપનીમાં નોકરી કરવી એટલે તો પૂરેપૂરા ભોગ જ સમજવા. મનીજરની રજા વિના તો ખેલ જોવાનો મૂરકલ. અને ખેલ તો જોયા વિના કેમ ચાલે ? એટલે હું તો પેલી ઘંટડી થાય ને માંચડે+

* નાટકના જહેરખજરનાં પાટીયાં.

+ જ્યાંથી પડદા ખેંચાય છે તે, રંગમંચથી પચીસેક ફુટ જાયો.

જઈને બેસું ને ત્યાંથી બેઠ જોઉં. એવી તો મઝા આવે ! એવી તો મઝા આવે ! ઘડીભર તો મન થઈ આવે કે આપણે ય એક્ટરી કરી હોય તો ! એકેએક બેઠ મને તો મોંએ. કો'તો બોલી જાઉં. કોઈ ન જોતું હોય ત્યારે અમારા બેઠના સીનના સીન ગાયનભાષણ સાથે હું ભજવી લેતો. આવામાં અમારો નવો બેઠ પડવાનો હતો. શું સીનસીનરી અને ડરેસ બનાવ્યા'તા ! તબીબત હતી જાય એવું કામ હતું. અને એમાંય દરબારનો સીન ! એવું હતું કે રોજની વચ્ચોવચ્ચ એક મોટી સીડી ગોઠવાતી અને એને પગથીએ પગથીએ એક એક સિપાહી બાલો પકડીને ઊભો રહે એવી ગોઠવાણ હતી. ગરાન રેસલ્સને દા'ડે હું ઊભોમનો માંચડે ચડવા જતો'તો ત્યાં પાછળથી ખૂસ પડી. મનીજર કે' જા તું ડરેસ રમમાં. ડરેસ પે'રી લે. મને પે'લાં તો કરીય સમજણ ન પડી પણ કહ્યા મુજબ ડરેસ રમમાં ગયા. તો ત્યાંતો અમારો એ મારાગ્ને, વાણુ સીનરીવાળા, વારીવાળો એ બધાય ડરેસ પે'રીને ઊભા'તા. મારે મેચે કોંકે પેન્ટ લગાડ્યો. કાળી કાળી મઝા કરી અને ડરેસ પે'રવા કીધું. ડરેસ પે'રીને જ્યાં મેં સામે પડ્યો'તો તે આયતનામાં જાયું ત્યારે પેલાપેલ તો હું મારી જતને ઝાગખી ન શક્યો. પછી તો સીન આવ્યો અને હું બાલો કાલીને પગથીએ ઊભો રહ્યો. આખો સીન ચાલ્યો ત્યાં લગી ઊભાજ રહેવાનું હતું. અને રેસલ્સમાં કોંક બૂલ પડી એટલે સીન એ વાર ભજવાયો. અમારે તો ઊભાજ રેવાનું હતું પણ મને તો એવી મઝા પડી ! એવી મઝા પડી ! બેઠની પેંલી નાછટ આવી. રૂપાખચી બની હતી ડરેસ પે'રી હું પગથીએ ઊભો રહ્યો. આ હા હા. શું ઝોટીઅન્સ હતું ! ચીકાર ! અરે પેલી થડ કલાસની પતરાની કેંચીઓ પર પણ માણસ બેઠેલા.

પણ જરા દો એ જાયું. એક્ટરી કરવાના મારા શિક્ષ

નકામના હતા. પેલા દાગભાત ખાનારા ભાણાઝાણુઓ મને કે'તા તમે એટરી કરશો ત્યારે અમે શું કરીશું? છાપાં વેંચીશું? મને સમજતુંજ નહીં કે હું શું કમ હતો કે હું એટરી ના કરી શકું? તરગાળો નતો મારે? પણ તમને મારે શા સાર એ બધો ઊભરો દાલવી તમને હેરાન કરવા? લાંબી ને દૂંઝી વાત એટલી કે હું હતો ત્યાં ને ત્યાં રહ્યો. બરાબર પાંચ વરસ સુધી છ રૂપીયા પગાર આપ્યા. સો રૂપીયા ગાંઠે થયા ને સાદી કરી. તમને પ્રમાણે બેઠું તો આંઠે મળેલું અને શાલી પણ દાટથી કરી'તી. બધા આવ્યા'તા. ચાંદલોએ દીક્ર મળ્યો. પણ પંદર દાંડામાં સાદીની રાજા જતી રહી. છ રૂપરૂપીમાં તે મારે વર શી રીતે સલાવતું? એટલે મેં કરી તરકાવ. મેં કંપનીને રસોડે ખાવા માંડ્યું અને એ ઘેર રોટલા ટીપી ખાય.

દરમિયાન થાણું બધું બનતું હતું. કંપની એ વાર તૂટી ગઈ. ત્રણવાર પંદર દાંડામાં જ ઊભી થઈ. પાંચવાર મેં નોકરી છોડી. બીસીસવાર ચાર દાંડામાં પાછો કામે લાગી ગયો. ભલા હતા અમારા શેઠ કે જઈને કગરી પડીએ એટલે પાછા તપ્પી'તે. હા. એમનો મિજબજ જાય ત્યારે કાઠનાય નહીં. ગાયરે. એમની ખીંડ ભારે. ભલભલા એના નામથી થયરી બિરે. સીતા તો હતો એવો પણ હૈયું હતું સાબુત.

આડી વાતે ગયા વિના જ મારી હકીકત હતું. એ દાંડા તાવ આવ્યા ને બેઠું મરી ગયું. આઠ મહિનાની દીકરીને મારે એની નાની ખાસે મૂકી આવવી પડી. મનને મારીને કાગમાં લાગી જતો. નવો ખેલ આવતો'તો અને કેક વડોદરા લગી છાપાં ચોદવા જવાતું હતું. શેઠને થોડું જ કે'વાય છે કે હમણું મને ના નોકરો? અને એમના આગળ પોલ પણ ન ચાલે. ગામે ગામે એમના

દોસ્ત તે ખચર આપી જ દે. એટલે લોકની ભીંત ખચાડવા નીકળી પડ્યા આપડે. પણ દિવસ તો હતું જ નહીં એમ કહું તો ચાલે.

હા, અને હવે તો એ વાતને ય વરસો વીતી ગયા. બધુંય ગયું. રહી ગયાં છે આ સીડી બાલદી અને કુચડો. ગામની ભીંતો સલામત છે ત્યાં લગી અમેએ એ રાત્રી મેળવી લેશું.

જાણે કોઈ જનદુગરે આંજી દીધા હોય તેમ નાના મોટા, ભણેલા અભણ, શ્રદ્ધાવાન અને અનિષ્ટચિંતક, સહુ પ્રેક્ષકો આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ પલટાતી જતી દરયાવલિ જોઈ જ રહે છે. એમને લાગે છે: સાચે જ કોઈ લોકોત્તરતા—સામાન્ય મનુષ્યમાં ન જાણુય એવી કોઈ સિદ્ધિ—આ કંપનીવાળા પામે છે, નહીં તો આતું ન ઘટાવી શકાય એવું દશ્ય પરિવર્તન (સીન ટ્રાન્સફર) કેમ થઈ શકે ? જંગલનાં ગાડીયાંમાંથી સ્ફટિક સ્તંભ ? પથરના ઢગમાંથી સિંહાસન ? કેમ અને આ ?

બહુ ઓછા પ્રેક્ષકો જાણે છે કે આતું લગભગ બધુંય શ્રેય જાય છે એક માણસને. કદીય આતું નામ તહમને છાપામાં તો શું પણ ઘણીવાર તો કંપનીના પગારપત્રકમાંય જોવાતું નહીં મળે. એનું તાંત્રિક નામ છે સીનેરીવાળો. એનું કામ સ્ટેજ સાફ કરવાથી માંડીને સીન વખતનું બીજનેસ ગોઠવવા લગીનું છે. પડદા ખાડવા ઉપાડવા, ફલાટ વાસવા બિલાડવા, વિંગ ફેલવી બેંચવી, સહુ એનો કાર્યપ્રદેશ છે. દુબ્યન્ત અને શકુન્તલાના પ્રથમ મિલનનું કારણ બનનાર કાળો ભ્રમર પણ આનો જ બેંચો નાચે છે. રોહિતને ડસનારો સાપ પણ આનો જ નચાવો ડંસે છે. રીવોલ્વરના

વધી ગએલા ઉપયોગના જમાના પહેલાં ખૂન પણ આના જ પોટાસ ગંધકની નળીના ભડાકે થતાં.

નાટકને દિવસે સવારથી જ એનું કામ શરૂ થાય છે. ફલાટના ટૂકડા હાર ફેર કરવા, પડદા બરાબર કરવા, ઝાલર 'ફિટ' કરવી, બીઝનેસની વસ્તુઓ વિંગના ગાળામાં મૂકી રાખવી એ સહુ કામ એને કરવાનું હોય છે. મિસ્ત્રી તો કાક ખૂણે બેઠા બેઠા બીડી ફૂંકતા વટ હુકમો કાઢ્યા કરતા હોય છે. સાંજ પડે પહેલોસીન ગોઠવીને જ એ આરામ લે છે. ઘંટી પર ઘંટી વાગે છે અને નાટક શરૂ થાય છે અને એનું આખાય વખત ખડે પગે કરવાનું કામ શરૂ થાય છે. નાનકડી ટોકરી વાગે કે બત્તી ઝબુકી જાય એટલે માંચડેથી એ પડદા ખેંચે છે. આગળના પડદા પાછળ એ સીન ગોઠવે છે. કલ્પનામાં પણ ન આવે એટલી ઝડપથી આ બધું થાય છે. ધીરા અવાજે—પડદા બહાર પ્રેક્ષકો સુધી ન જ પહોંચવો જોઈએ એવા અવાજે વાત કરવામાં તો નાટકના સહુ માણસોને કુશળતા મેળવી લેવી જ પડે છે. સીનરીવાળાને પણ અનુભવથી એ તાલીમ મળી જ રહે છે પણ એ વાતચીત કરતાં કરતાં પણ ત્હમને પાંચ સાત મિનીટમાં સ્વર્ગથી પાતાળ કે લંડનથી પેર્ડીંગ સુધીની મુસાફરી—ત્હમની જગામાંથી જરાકે હાલ્યા ચાલ્યા વિના—કરાવનાર એ સીનરીવાળો જ છે.

રખે કાક માને કે આના નસીબે આટલી જ હાડમારી છે. કરેલા, ન કરેલા, બીજાએ કરેલા ગૂંહાનો ઓળીઓઘોળીઓ એના માથે આવી જ જાય છે. હલકું લોહી હવાલદારનું તો હવે નહીં રહ્યું હોય કારણ કે એનાથી ય નીચે અમલદારીના પગથીયાં છે. પણ નાટકમાં હલકું લોહી સીનરીવાળાનું જ છે. જે વાત પર એનો કાણુ ન હોય એવી વાત માટે પણ સાંભળવાનું એને જ

પડદા ઊપડે છે ત્યારે—

આવે છે. બહારવાળા, અંદરવાળા, એકટર, મેનેજર, બધા એની કાનપટ્ટી પકડવા તૈયાર રહે છે.

અને આટલું બાકી હોય તેમ એની ખરી સગ્ન તો પ્રેક્ષકો રીઝે ત્યારે આવે છે. ગાયન પર આફ્રિન થઈ પ્રેક્ષકો વન્સમેર પર વન્સમેર લે છે. જે કાંઈ નિયામક હોય તે પ્રેક્ષકોને ઉત્તેજવા કે માની જવાનો આગ્રહ કરવા પડે છે. પડાવે છે. વન્સમેર ન મળ્યાથી હક્ક લૂંટામે માની પ્રેક્ષકો ચીચીઆરી પાડી બેઠે છે. ફરી પડે છે ઊપડે છે, તબલચી અફલાતુન હાથે ડુંકા મારે છે અને પાત્રો આનંદતા પ્રવેશે છે. પ્રેક્ષકો પરમ ધન્યતા અનુભવે છે. પ્રેક્ષક-નિયામકનું હૃદય ચાલ્યા જ કરે છે અને સહન કરે છે ઉપર માંચડ બેસતો ફિલ્સુફની જેમ જીવન-નાટકને બિચે આભલેથી જોતો સીનરીવાળો! સીટી કે ટોકરી વાગે કે ખત્તી થાય ત્યારે એને તો મૂંગે મૂંગે પડે છે ઉપાડવાનો પાડવાનો હોય છે. દોઢ બે મિનીટ ચાલતું ગીત એને તો શાપ જેવું થઈ પડે છે. હા પણ નાટક છે શા માટે ? પ્રેક્ષકો આવે છે શા સાર ? અને ભલાઈની તને પગાર (જે મળતો હોય તો) મળે છે શા સાર ?

દીવાની આ દુનિયામાં જે કાંઈનેય દીવો લઈને જાળવા જેવો માણસ હોય તો તે નાટકનો સાચિક છે. તરંગાળાઓની પોતાની એક અપભ્રંશ ભાષા—જેને એ લોક પારસી કહે છે—માં એનો પર્ચાય છે ‘રૂબો’, બહાવ વાળિયો. આ ‘રૂબો’ એ લગભગ સોએ નવાણું વાર દયાને પાત્ર પ્રાણી હોય છે. રૂબે આને કાંઈ સમાજવાદનો દ્રોહ માને. પૂરેપૂરું સ્થિતિનું જ્ઞાન જેને થશે એને એમાં ઈશ્વરી અંકેત કે કરણી પાર ઉતરણી જેવી સહજઉકેલ પરિસ્થિતિ નહીં પણ ગૂઢ અને પ્રચ્છન્ન હોવાથી પરિસીમાએ પહોંચતી કરુણતાજ જણાશે. ન જાણે કેમ દુનિયાભરમાં એવા કમ

દાખલા મળે છે ત્યાં નાટકનો માલિક (અને એનીજ પરિવ્યાપ્તિ રૂપે આખાએ પ્રદર્શન વ્યાપાર Show business ને માટે પણ એમજ કહેવાય છે) સુખમાં કે સંપત્તિમાં મૃત્યુ પામ્યો હોય. અપવાદો મળશે પણ તે તકને વધુ પુરવાર કરતા. નાટકના માલિકનું જીવનજ આખું એક ભયંકર સંઘર્ષ અને છે અને મોટે ભાગે તે એનો અંત કરીજુજ હોય છે.

જુદા જુદા થરમાંથી નાટકના આ માલિક આવે છે. નાટક સાથેનો કાક પત્રાપૂરનો સંબંધ, નાટકના કાઈ અંગભૂત માણસોનો પરિચય, નાટકના એ દીવાઓનું અજ્ઞાન આકર્ષણ, પોતાના વિષેના કાક ધૂની ખ્યાલ, કાકનો સહારો, કાકના શોખની પૂર્તિ, વગેરે વ્યવહાર, માનસિક, અથવા વાણીવાર કહેવામાં આવે છે એવા આદર્શ અને આધ્યાત્મિક કારણોને લઈને આ 'જનસેવક' આ દુનિયામાં આવે છે. થોડાકજ પોતાની પદ્ધતી મૂડી લઈને આવે છે. દીવાશોખી પરવાના અને આપદ સમયના સાધીઓને સહારો એ જૂકાવે છે. આજ તો નહીં પણ થોડા વર્ષ પહેલાં એ જમાનો હતો કે સવારના પહેરમાં કાક જૂની નાટક કંપનીના માલિકને હાતણ લખતે સમાચાર મળતા કે એને ત્યાંના આટ આટલા 'એક્ટરો' નાસી ગયા છે અને નવી કાક કંપનીમાં જોડાયા છે. આવા 'અપહરણ'ના કિસ્સાઓથી નવી નાટક કંપનીની શરૂઆત થતી. માલિક તરીકે ગઈ કાલ લગી લગભગ અગ્નાયુ એવા કાક શેક છે. અને કતોહતો છે નાટક કંપનીની કાઈ જાણીતી મૂર્તિ. આવાં ધનાં હતાં નાટક કંપનીનાં શ્રી ગણેશ !

વ્યુહ રચનામાં પહેલો છાપો એ અગત્યનો ગણાય કે નહિ તે તો અજર નથી પણ નાટકની આલમમાં પહેલો છાપો—એટલે કે પહેલું નાટક—એ જરૂર અગત્યની વસ્તુ છે. અધું નવું, અધું આંજી દે

એવું, બધું વાહવાદ માંગી લે એવું, આવતું જાય છે. કંપનીને રસોડે ત્રણ ત્રણવાર દાગલાત આરાય એટલી જંગી ફ્રાજ ઉમટે છે. ખર્ચામાં લાખ નહિ તો હજારે તો લેખાં બોલાય જ છે—લખાય પણ છે. કાકડા પર કાકડા ઊપડે છે: કાક, આજે જેને બાલનટનું ભભકભયું નામ મળ્યું છે, એ છોકરાંઓની શોધમાં જાય છે. કાક દારકાની છાપવાળા જુદી જુદી કંપનીઓમાં નોકરી કરતા નટોને ફાડવા ઊપડે છે. વળી કાક દોડે છે કાક ટંકશાળી નીવડવા કચિરાજ પામે. સહુ દોડે છે: નાટકના માલિક દોડે છે, સમય પણ દોડે છે, અને સદૃશી વધુ ઝડપે ધન દોડે છે.

અને આખરે એ દિન આવી પહોંચે છે. પોતાના ગંધકના ભડાકા સાથે, ગીતનો એક શબ્દ પણ ન મંભળાય એવા તગલાના ઢેકા સાથે, આભલે અડતી આશાઓ સાથે, ‘પ્રોપ’ ઊપડે છે. કલાના કદરદાન આશ્રયદાતા ધન્યતા અનુભવે છે, નટ અને ને હોય તો નટી, બધી આવડત નીચાવી દેવા કમર કસે છે. સહુ આપરસમાં મમ્મ છે. વ્યય છે માત્ર નાટકના માલિક. એનું ચાલે તો એ, એક એક પ્રેક્ષક પાસેના પ્રેક્ષક સાથે કરેલી વાતચીત સાંભળે, દલીલ કરે, ચોતાની જાહેમતના બ્યાસ આપે, ખૂબી સમજાવે. હા પણ સદૃશી પહેલાં તો તમારી પાસેથી એ સાંભળવા દરેક નાટકની ભુરિ ભુરિ પ્રશંસા. ત્હમારા હાથની એક એક તાલી એને મન સંતોષના એક એક શ્વાસ છે. ત્હમારું એક એક રિમત એને માટે ધન્યતાનો અનુભવ છે. ત્હમારો ખિસખિસાટ એનો પરમાનંદ છે. અને જેને એ નિરાશ ન કરતા. ત્હમારા તો ટિપ્પીટના પૈસા જશે, એનો તો ભયા ધીનો ઘાડવો જશે. પહેલાં એક બહાર નીકળતા પ્રેક્ષકોના ચહેરા પરથી નાટકની સફળતાને માપવા મથતો ઓરોરટ્ટા કે એવા કાક વર્ગના દરવાજે બેસો રહેતો માલિક કંતો.

કોઈ કવિતાનું પાત્ર છે કે કાં તો કોઈ ચિતારનો આદર્શ. તીવ્રતા, ઉત્કંઠા, અને સહાનુભૂતિની પાત્રના: સહુ, રંગ અને રેખાની કોઈ અનેરી જમાવટ એને ચહેરે કરે છે.

પહેલા અંકે જ નાટકની હવા જામે છે. હરિદ્ કંપનીઓને કપાળે ચઢે છે એવો કાનસોરિયો પ્રચાર, ‘કોઈ દમ નથી’, ત્યારે જ ગૂંજે છે. અને ‘અવલ છે’ ‘વસ્તુ છે’ ‘નંબરવન’ એવા શબ્દો પણ ત્યારે જ સંભળાય છે. પહેલી રાત પૂરી થાય છે અને સંતોષ અને વિશાદના અજબ મિશ્રણ જેવો ભાર પોપચાં પર લઈ માલિક ઉઠે છે.

બીજા દિવસથી નાટકનું જીવન શરૂ થાય છે. જે નાટક પાસ થયું તો સહુ આપરસમાં મસ્ત, પોતાથી જ આ સંસ્થા ટકશે એવો વ્યાજબી ફાંકો લઈ ફરે છે. ‘અપહરણ’ ની વાતો હવાને ભરી દે છે. નાટકરહનીની ફરિયાદ પણ કાને અથડાવી શરૂ થાય છે. આડી રાતમાં જ ઘણાને પોતામાં વસેલી મહત્તાનું ભાન થાય છે અને માલિકને એ મહત્તાનાં મૂલ્યનું પૂરેપૂરું જાન કરાવવા સક્ય સહુ પ્રયાસો, રસાણાથી માંડીને ગેરલાજરી લગીનાં અજમાવવામાં આવે છે. સહુ મગન થાય છે. થોડાક નારાજ થાય છે. વિચારો માલિકને રાજીપાનાં તેમજ નારાજગીનાં દામ ચૂકવવાનું જ કામ કરવું પડે છે.

અને જે કમનસીબે નાટક નાપાસ થાય તો ? તો હોંશોહોંશો બિચાર ધીરનાર મોદી, કાપડિયા, સીલિંગવાળા, લાઇટવાળા, અને કેક સરપાળુવાળા લગીનાં માણસો ઉદ્વિગ્નમને રણછોડજીના મંદિરે કે ભદ્રકાળીએ જતા હોય એમ સવાર સાંજ ‘દશને’ આવી જાય છે. લૌકિક વાતો પછી થવા માંડે છે

પડદા ઊપડે છે ત્યારે—

પૂછપરછ બીજે પગથીએ આવે છે ઉધરાણી; ત્રીજે તકાદો અને છેલ્લે રજીસ્ટર્ડ નોટિસ.

સામે છે મિયારો એક જીવ—માલિક. શોખીન આશ્રયદાતાના શોખ ને કદાચ સાધન અત્યાર લગીમાં ઊકલી ગયાં હોય છે. અને ફેરીગાળા વિના તો કાયલે આંગલે નથી બેસતી. માલિકને પાછી કરવાની હોય છે કાક નવા શોખીનની શોધ કે કરવાનો હોય છે જૂના આશ્રયદાતાને વધુ નીચાવવાનો પ્રયત્ન. હા, જાંગડ વસ્તુ વેચી દઈ ત્રણ ટકનો ટોટો વહેરી લઈને પણ નાણાં રોકડા થઈ શકે છે. અને હુંડી તો નેવુ દહાડે આવે છેને ! આમને આમ મજબૂર નાવ ચાલે છે. દહાડે ફટિર અને રાતે અમાર જેવા માલિકની જાંદગી, લેણદારોને પતાવવામાં, નાણાંની જોગવાઈ કરવામાં, કામદારોને પટાવવામાં વીતે છે. અલ્લાની પાધડી મલ્લાને માથે ચઢે અને મલ્લા ઊધાડે માથે પણ રહી જાય એવા પણ પ્રસંગ બને છે. નટોને હાથ પર રાખી, પ્રેક્ષકોને રીઝવવા પ્રયત્ન કરતો, કયામતના દિનને આગળને આગળ દેલતો માલિક ખરે જ એક કરુણપાત્ર છે.

હા ક્યારેક માલિકમાં પણ શોખીન જીવંડા સળવળતો હોય છે અને આમાંના થોડાક પાસે પહેાળા મોંની થેલીઓ પણ નીકળે છે. પોતાના પૈસે શોખ પૂરો કરવા નીકળેલા માલિકની પહેલી નજર દિગ્દર્શક થવા પર જાય છે. અને એથી આગળ વધીને નાટકકાર થવામાં. પાત્રતા જોનાર કોણ હોય તે એમને વારે ? અને પરિણામે પ્રેક્ષકો પર ભયંકર અત્યાચાર જેવાં નાટકો પણ રંગમંચ પર ભજવાય છે.

આ શોખ—માંદુ જો પીચંદન હોય કે પછી પારકી લેખણે ચોપડો

ચીતરવાનો હોય—જુજવાં રૂપ ધારણ કરે છે. ક્યારેક પ્રેક્ષકો ‘વન્સમેર’ ‘વન્સમેર’ ની ખૂમ પાડે ત્યારે પેટીવાળાને પોતે વિગમાંથી ઊભા ઊભા રેશમી રૂમાલ હાથાવી ઇશારત ન કરે ત્યાં લગી ફરીથી ગાયન વગાડવાની મનાઈ હોય છે. ક્યાંક કાક નટના ઇશારે નાયકમાં જ શાખ સંતાપાતો હોય છે. પણ એ પડદા શા સારું ઉંદલવા જેવું? દલીલ ખાતર માની લઈએ કે એ તો પોતાના શાખ ખાતર આ કરે રાખે છે. તો પણ એમાં ખૂંપી જઈ જોણે એ દીવડાને ઝગઝગતો રાખવાની કોશીશ કરી છે. અને એમાં ફનાગીરીને આવકારી છે, અપનાવી છે, એ આદરનો અધિકારી નથી ?

લાંબો ડગલો, ગળામાં ચોગટો પાડેલો હોય એમ અથવા ત્હમને ગમે તો વલોણે આંટી પાડેલી ત્રણ જેમ રાંબલી શાલ, હાથમાં લાકડી અને યગલમાં ‘ભાણીઓ’ : નાટકશાળામાં થોક આવું ભેટી જાય તો માનજો કે આ વિભૂતિ એ રવિરાજ છે, અને યગલમાં પેલો ‘ભાણીઓ’ કહ્યોને તે છે થોક અતિ અદ્ભુત, નાટકના મૂળાદર. હા શેકસપીઅર, કાલિદાસ, મોલીએર, અને મૂલાણી એ બધાને છક કરી દે એવું નાટક ! નમાવું તો એ લખતા જ નથી. કલમ ન લાગે તો તો ?

પણ મિચારા છવ રહે છે અતિવ્યથ. નાયક નાયિકાને રાજ રાખવાં જ જેવું. પણ તે ઉપરાન્તના કુશળ નટ છે એમને પણ પાત્ર—સરસ દીપી ઊઠે એવાં મળવા જેવું. કોમિક પણ અચ્છું જેવું. મૂળ નવના થોડા એકચાસીએ રસ એમને મિચારા છવને નાટકમાં લાવવાના.

એનો અમને વસવસો નથી. જેવું એ અને જરૂરી હોય તે ઉપરાન્તની આત્મચક્ષા એમને છે. મૂળ સ્પષ્ટ તો આ નાટક

કંપનીના માલિકો આમને કેટલી છૂટ આપે છે એનો છે. પેસે દિવસે એમનો સરસમાં સરસ યુગાનનો એક પ્રવેશ એ મિનીટમાં નાપાસ કરી દીધો. કહી દીધું:

‘એવું નહીં કવિરાજ. ઓશ્યું ચિત્તેમામાં આવે છે ને એવું ચોગદું એસાંડો કાંઈ.’

આમને શી રીતે સમજાવવું આરં શું ને ખરાબ શું તે? અને વાત તો એમ છે કે ધારા કે કાંઈ પ્રયત્ન કરે તોયે એમના પ્યાનમાં ઉતરે એવું પોતું એમનું પ્યાન જ નથી. માટે અત્યારે તો પેલી જૂની કહેવતો જ યાદ કરો. એ વરસનો સુથાર અને દસ વરસનો ધરધણી. ધણીને ગમ્યું તે ઢાંકણીમાં, પાંડાશીને ગમ્યું તે આરસીમાં.

મનને મારી, હૈયાને લગવું કરી, કવિરાજે ચીતરી કાઢ્યો એક પ્રવેશ. કુંવરી ના’તી’તી. અરરર પણ આ કેમ કરીને આવે રંગમંચ પર? પેસો ગાંધીચંદ્ર ના’તો હોય ને તો અતારી શકાય. પણ કુંવરી? આ કેવી રીતે અને ? બસ ત્યાં લગી નટીઓ નાટકમાં નહીં લાવી શકાય ત્યાં લગી નાટકનો કાંઈ સકારો વળવાનો નથી. પણ નટીઓ ન આવે ત્યાંલગી કાંઈ નાટક લખ્યા વિના રહેવાયે ? માટે એમ કરો. આપણે તો નાયક નાયિકાની ‘મળી દષ્ટોદષ્ટ’ જ કરાવવી છે ને ? હાહિં. એમાં શું મોટી વાત છે ! અને નાયક નાયિકા મળ્યાં અને ચાલ્યું નેહિંએ એમ ચાલ્યું.

કવિરાજનાં કવિહાસ ગાળવા જેવો છે. કલમખાજ અન્યા પહેલાં આમણે ગતગતના કીમિયા અજમાવ્યા હતા. કરીઆણુંદી માંડી કંપનીના કાઠારી બનવા લગીના વંધા એમણે હાથમાં લીધા હતા. અક્ષર જરા સારા એટલે શેડ એમને પાઠ લખવાનું કામ પણ

સેપિલું. અહીં જ એમને એમનામાં રહેલી શક્તિનું પ્રથમ ભાન થયું અને એમણે પહેલો હાથ અજમાવ્યો.

નાટક લખ્યું તો ખરું પણ એ ભજવે કાણ? કવિરાજને હવે ખરી મૂંઝવણ થઈ. માંડ મહેનત કરી બધું ભેગું કર્યું ત્યાં તો આખુંએ ધમ્યું સોનું ધૂળ મળતું જણાયું. કાંક ઇલાજ શોધવો જ બેઠાએ. એમની સહજ સામાન્ય બુદ્ધિએ એમને ઉદ્દેશ બતાવ્યો. એમણે ગોધા નાયકને હાથ કરવાની પેરવી કરવા માંડી.

ગોધા નાયકે બલુવાળેજ વ્યક્તિ હતા. પાંચઞ્ચેટ વર્ષના હશે ત્યારે ઉત્તર ગૂજરાતના એમના ગામથી અવી ચંદેલા ટોળામાં. કુદરતી કંઠ મધુર હતો અને એમાં કંપનીમાં મહેનત લેવાઈ એટલે ભેચાર વર્ષમાં જ એમની આખરે બની. પછી તો કુંવરી પાઠ, કુંવર પાઠ વગેરે પગથીઆં ચઢવા જ માંડ્યા. અત્યારે એ ઓળખાતા હતા ડાયરેક્ટરના નામે. આ ગોધા નાયકને કવિરાજે સાધવા માંડ્યા. ગોધા નાયકની તહેનાતમાં કવિરાજ હાજર રહે. આ સિગારેટથી ગોધા નાયકને રીઝવવા પણ માંડેલા. અને એક દિવસ ગોધા નાયકને ગેલમાં બેઠા વાત કરી.

“નાયક, નાટક લખ્યું છે.”

“તહમે, કાઠારી?” હજુ આ કાઠારી નામ ભૂંસાયું નહતું.

“તહમે જુવો તો ખરા નાયક. તમ જેવાને હાથ પડે તો નાટક તો જેનું નામ છે.”

અને ચાના ઘણુ અને સિગારેટના હથોડાથી નાયકના માથામાં એ વસ્તુ ધૂસી. નવા નાટકની જ્યાં વાતો ઘોળાવા લાગી કે તરત જ નાયકે કવિરાજનું નાટક આગળ ધર્યું. અને નાયકે જમાતો આધેડ હતો એટલે કાઠારીનું નામ આગળ ન કર્યું.

“ત્હમને ગમતું હોય તો રાખીએ.” માલિક મહાશયે તો નાયકને માથે જવાબદારી નાખી.

“ના, પણ ત્હમેય જોઈ લ્યો. પછી ખીજી વાત.”

આમ એકમેકને ખૂબ સમજી ગયેલા માણસો વચ્ચે નાટકની વાત આગળ ચાલી અને છેક છેલ્લે જતાં વાત જાહેર થઈ કે નાટક કોદારીનું હતું. તે દહાડાથી કોદારી કવિરાજ બન્યા.

અને કવિરાજની પાંચ વીમાં હશે તે નાટક લોકને ગમ્યું. કવિરાજના ભાવ વધ્યા. પણ કવિરાજે ત્યારે પહેલા નાટકની આવક બાજુ જોવા નજર કરી તો સો દોઢસોની ખાદ દેખાઈ. જે મળ્યા હતા તે તો નાયક લઈ ગયા હતા. ઉપરથી પેલા ચા—સિગારેટના બિલ તો ચાલુ પગારમાંથી ગયાં હતાં. અને ખીજી આદત એ થઈ કે કવિરાજથી ફરીથી કોદારી ન થવાયું.

પણ જોધા નાયકનેય જરા કવિરાજનો હેવા થઈ ગયો એટલે એમનાં જ નાટક લેવાવાં લાગ્યાં. અને પેલા ચા—સિગારેટના ખર્ચો કાંઈ જેમનાં તેમ માથે ન પડ્યાં. અને હવે તો ખીજી કંપનીઓ વાળા પણ કવિરાજની ટોટીએ આંટા દેવા માંડ્યા. કોદારીમાંથી કવિરાજ બનેલા છવની આસપાસ નવા છવની જંગલ અને સ્વાંગ સમતપટ વીંટળાઈ વળ્યા.

એમણે વાંચવાનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન કર્યો: સમજવાનો એથીએ વિશેષ. કાંક જુલે, કશું વાંચે એટલે પરભાર્યો એને કોઈ પ્રવેશમાં જોડવે. છાપું વાંચે અને એમાં કાંક નવી રીતે ખૂન થયેલું વાંચે તો એ પ્રયોગ નાટકમાં જરૂરનો જ સમજવો. વિદેશી બોલપટમાં કાંક નવું દેખ્યું એટલે ઝડપ્યું જ છે તે નાટકમાં.

આમ વીસ વીસ નાટક લખી કવિરાજને છેવટે કંટાળો આવવા લાગ્યો. રોજ એમને થતું: આવું ઉત્તમ સાહિત્ય વેડફાઈ જાય છે. આથી તો આને વધારે ન્યાય મળવો જોઈએ. એમને વધુ સાક્ષતી વસ્તુ તો પેલા કહેવાતા સંસ્કારી લોકોએ એમની અને એમના નાટકોની કૃદ્ધી ઉપેક્ષા હતી. આ લોકોને કેમ કરીને સમજાવવું કે ના, આ વસ્તુમાં પણ કંઈક છે !

કવિરાજ માથું ખણે રાખતા. આ બાજુ તો આ ચરખો ચાલેજ જતો. એની એજ રાંડા પડતી. એનો એજ અર્થ વિનાનો કાળો બોઝાહોં થતો. ધણા બધા રાચતા. કંઈક નારાજ થતા. પણ એ ઘટમાળ અવિરત ચાલ્યા જ કરતી.

દિવસ ઉપર દિવસ જતા અને કવિરાજને એમની નિરાધારી વધુ અને વધુ ડાંખ દેતી. એમની ભલમનસાઈનો લાભ લઈ નાટકના માલિકો એમના સારામાં સારા ભાગ સાથે વધુ અને વધુ ચેડાં કરવાં લાગ્યાં. નાટકના પાત્રોને અન્યાય થતો. પેલા સિંહ-નાદીઓ એમને હમ્મેશા હરેક નાટકમાં પોતાનો પ્રવેશ પિસ્તોલના બાર સાથે કરાવવા આગ્રહ ધરતા. કુંવરી પાકવાળો હમણાં તો જરા શેઠનો માનીતો છે એટલે એને કંઈ નારાજ કરાય છે ? અને કોમિકવાળા તો આખા નાટકને ખેંચે છે, કાળી મજૂરી કરે છે માટે એમને માટે તો પૂરું ક્ષેત્ર જોઈએ.

આમ કવિરાજ રોજ ફેંદાતા. પેલા કહેવતના હાડકા જેમ શિયાળ સીમ લાળી ખેંચતાં અને કૂતરાં ગામ લાળી.

અને કવિરાજે માથું ધૂણાવી એક દિવસ ક્રસ્તવરૂપ ધારણ કર્યું.

“ નાટક તો હું લખવાનો કે તહમે ? ”

“ તહમેસ્તો કવિરાજ.”

“ ત્યારે હું લખું એમ જ ભજવાશે.”

“ એ વાતમાં શું માલ છે ? ”

ટૂંકડા સંવાદને અંતે ‘તેરે માગન બહોત હય તો મેરે ભૂપ અનેક’ કહી કવિરાજ ઘેર આવ્યા. ઊંડે ઊંડે એમને ખાત્રી હતી કે કે હમણાં એ બહુચક શેઠની સાન કેકાણે આવશે અને ઘેર તેહ આવશે. અઢોવાનાં કરશે, દાઢીએ હાથ દેશે, અને કહેશે કે હવે માની જાઓ કવિરાજ !

દહાડા પછી દહાડા જવા લાગ્યા પણ કવિરાજને ઘેર એ ઉધરાણીવાળા સિવાય બીજું કશુંજ ન દૂકયું. કવિરાજનું દિલ વસોવાતું હતું. શરૂઆતના કેવળ સ્વમાનના સવાલમાં થોડા જ દિવસમાં રોટીનો સવાલ પણ ભળી ગયો. અને એ બેની સાઠમારી કવિરાજને પરેશાન કરતી.

હયામાં જાણે સીસું રેડી કવિરાજ એક દિવસ ઘેરથી નીકળ્યા. હમ્મેશના ટૂંકે રસ્તે ન જતાં એમણે લાંબો રસ્તો લીધો. નાટક શાળાના મોરના પાટિયે આવી એમના પગ આપોઆપ થંબી ગયા. પડખાની હોટલમાંથી બેત્રણ એકટરો કવિરાજને હોટલમાં લઈ ગયા, મનવર કરી લગભગ બેંચી ગયા. અને પછી તો ચાલી અલક મલકની વાતો. ટોક બીજે કલમખાજ શેઠને હાથ આવી ગયો છે એવા સમાચાર પણ કવિરાજને આમણે આપ્યા.

“ કંઈ ભણીવાર નથી એમાં મારા ભાઈ. બધુંય રમણુસમણુ છે.” સો વાતની એક વાત સંભળાવી એ લોક ઊઠ્યા અને કવિરાજને આવા વખતમાંયે છ આનાનું ગિલ ચૂકવતું પડ્યું.

પુગ્ગામાંથી હવા જતી રહી. મનને મહેનતે માંડ મનાવ્યું હતું પણ ત્યાં તો એ નંદવાઈ ગયું. કવિરાજ ઘેર પાછા આવ્યા.

મૂણામાં બેસી કવિરાજ સોચતા હતા. ભૂતકાળ કહેતો હતો:
તું કેટલો સુખી હતો? વર્તમાન દગ્ગાવતો: કાં કરવી છે
સિદ્ધિ? લવિષ્ય તો મોટું પ્રજ્ઞાર્થ ફેંકતું, ડારતું બિભું હતું.

અને કવિરાજે હૈયું યાજ્યા કરતાં હાથ આળવાનું પગંદ કર્યું.
એમનો સતોપ એ હતો કે એ લોક લખાવે છે અને પોતે લખે
છે. પોતાની પ્રેરણાથી એ નથી લખતા. માટે નવનું લખાય તો
એનો અપજ્ઞ એમને નહિ. આખરે તો એ ગોરપદું કરતા.
આગાહી કે શાપના અધિકારી તો જન્મમાન હોય છે. ગોર તો
માન સિદ્ધિના જ અધિકારી.

અને પાછું એમનું ગાહું ચાલવા લાગ્યું. પ્રયત્નપૂર્વક એમણે
હિયાને ખાસાના હુકમાં લપેટી લીધું. હવે એમને નંતી પડી પેસા
અંરકારી કહેવાતા લોકની બેતમાની કે નંતી ફિકર પ્રેક્ષકોના નારાજ
થવાની. કવનમાં એક જ મંત્ર હતો. દિનભરનો એક જ વપ
હતો. પેસા આગે એ હાથ, તાલ થાય એ હૈયું. યાદીનાં અધ્યાય
નકામનાં.

“કવિરાજ આમ થતું જોઈએ.”

“અરાબર.”

“અરે પણ કવિરાજ, તહમે તો આ મહારો પાદ અગાડ્યો.
હું આવો એક્ટર ને માથે તગારૂં મૂકી સ્ટેજ પર આવું?”

“તગારૂં ન ગમે તો પોટલું મૂકજે. લાકડાની ભારી મૂકજે.
અંરે એમ ને એમ આવજે. લોક તો તહમને જોવા આવે છે ને?
તહમે ભજવો છો તેને નહિ.”

“કવિરાજ આવા પર તે કોઈ હમે?”

“જો કોઈ હસશે નહિ તો તે કરુણ રસ ગણાશે. અને તમારે હસાવવા જ હોય તો ગલી કરજો કે ગોદો મારજો.”

દુનિયા આમ જ ચાલે છે. ઘોખી મેલાં કપડાં ધુવે છે. દરજી શીવે છે. કપડું કિનખાખનું છે કે ખાદીનું એ સવાલ જ ઊભો નથી થતો. કવિરાજ નાટક લખે છે અને લોક જુવે છે. જોતા ન હોય તો આ નાટક કંપનીના માલિકો કાંઈ દેવના દીકરા નથી તે ભલા થઈને કવિરાજના નાટક માટે પડાપડી કરે.

હાથનો મેલ ઉતારી કવિરાજ નાટક ફેંકે જાય છે. બધા રાજ છે. અને એ પણ પેલા ખૂણામાં બેસી ભૂત, વર્તમાન, અને ભવિષ્યની વાત ચંભારી, હવે રાજ રાજ છે.

નાટકશાળાની જીવંતી કવિતા એ એનું રસોડું. કવિતાના બધા અંગોને એ પાતાનામાં સમાવે છે. અને સાથે જ છે એ જીવનના દરેક બાઈ નંદાર બનેલી કે કડવા અનુભવ છતાંય કાંઈ અજબ મમતથી જળવાઈ રહેલી આદમિયતનું અચ્છું પ્રદર્શન.

એના ઉદભવમાં એકલી રક્ષ જરૂરિયાત જ નહીં પણ થોડાંકિય કલ્પના જરૂર ભળી હશે. જાતિગંગાની પંગતે સાધારણ રીતે જ, અને ઝાઝાં કારણ વિના થાય છે મારામારી. અહીંની પંગતે દૃઢ થાય છે એક પ્રીતિ રસાયણ. સમસુખી અને સમદુઃખી હોવાની પ્રતીતિ આ પંગત આવે છે. અને એ પંગતે આમલે કદપી પણ ન શકીએ એવી હૈયાલીણી આયરખવાળી અને કેવળ વ્યક્તિ ઉપર જ આંખ વાળી સમુહ તરફ બેધ્યાન બનતી માનવતા પણ નજરે ચડે છે. વંદનાના અધિકારી અને નિર્ભર્ત્સનાને પાત્ર એમાં અજબ પાત્રો ટોળે મળે છે આ પંગતે.

સવાર થાય એટલે ચાની ઘંટી થાય છે* સહુ ભેળા થાય એટલે વાટકીને માપે સહુને ચા મળે છે. ‘ રેસલ ’ હોય તો તે પત્યા પછી નહીંતર બારના સુમારે ઘંટી બજે છે. અને સહુ ચાખી વાટકો લઈ પંગતે બેસે છે. અહીં જ તહમારો એક ખ્યાલ ભાંખી જશે. નાટકકંપનીમાં કાંઈ કેવળ તરગાળા—ભોજક જ નથી હોતા. જ્યતજ્યતના માણસો અહીં કામ કરતાં હોય છે. આ પંગતે પડતા જુદાજુદા ચોરા પરથી જ એની કલ્પના આવી શકશે. લાંબી હાર હોય છે તરગાળાઓની. જુદા ખૂણામાં બ્રાહ્મણ વાણિયા બેઠા છે. વર્ણુરચના અને પંક્તિભેદ તો હોય છે એક હાથના અંતરનાં જ. રજપૂત, દોળી, મુસલમાન, દરજી, લુહાર : આ પંગતે કાણુ નથી જમતું ? પેલી કવિતામાં છે : ‘ ચારે વરણુ ત્યાં આવી નાય ’ ત્યાં ‘ ખાય ’ કરી દે એટલે નાટકનું રસોડું થઈ ગયું.

પંગતે સહુ બેઠા એટલે પીરસણુ આવવા માંડે છે. શાક દાળ અને ફારી લુખી રોટલી. જેટલીનો ખપ હોય તે એક જ વારમાં લઈ લેવાની પછીથી લે તો તમારે ફારી લુખી જ ખાવી પડે. કારણ કે ઘી તો દોઢ બે પળીના હિસાબે ‘ રેશન ’ થી પીરસાય છે એ કાંઈ બીજીવાર ન મળે. પંગતની ઘણી બધી કવિતાઓનું મૂળ આ સ્તેહાગ પદાર્થ છે.

પેલા, બન્ને બાજુ બબ્બે નાના છોકરાઓ વચ્ચે બેઠેલા, મોટું માથું અને માથાના પ્રમાણમાં દુબળી કાયા ધરતા ભાઈને બોઈ લેજો. એમનો વધુ પરિચય તો કદાચ અનુકૂળતાએ આગળ મળી રહેશે પણ અહીં એટલું જાણી લ્યો કે એ કંપનીના એક રાજપાહના એક્ટર છે. નામ મનસુખલાલ અને કંપનીમાં સહુ કહે

* આજે નાટકને રસોડે આ થાય છે કે નહીં તે બબર નથી.

બોલ. આમને જરા ઘી વધારે જોઈએ છીએ એટલે એમણે વ્યાપારી કરાર કરી રાખ્યા છે, આ ચાર છોકરા સાથે. સવાર સાંજ એ જરૂર પડે તેમ આ છોકરાઓની ઘીની પળીઓ પોતાની થાળીમાં નાખાતી લે અને છોકરાઓને રોકડો એક એક પૈસો આપી દે. સીધો અને સડ વહેપાર.

આથી ઊલટું ભવાનીનું છે. ભવાની, જ્યારે જુવે ત્યારે, વિઠ્ઠલની સાથે જ હોય છે. ભવાની હવે દામિદમાં પાઠ કરે છે. વિઠ્ઠલને હમણાં જ સડમાંથી કુંવરી પાઠ મળવા માંડ્યા છે. ઉમ્મરે પણ ભવાની વિઠ્ઠલ કરતાં ઘણો મોટો છે. પણ એ એની દોસ્તી કાંઈ અજબ છે. વિઠ્ઠલ પહેલાં પહેલાં તો પેઢી લાંબી કરતારે—એની નાતમાં—એસતો પણ હવે તો એ ને ભવાની બંને સાથે ભીંતને ટેકા દઈ અલગ જ બેસે છે.

અને એક દિવસ આખી પંગતે આંચકા અનુભવ્યો. લોક જો વાતના કાનસોરિયાં કરતા હતા, જેને માટે વિઠ્ઠલની નાના મોટા બધા મસ્કરી કરતા હતા, તેને જખરું અનુમોદન મળ્યું હોય એવું બન્યું. ભવાનીએ મહારાજને પોતાની ઘીની પળી વિઠ્ઠલને ભાણે રેડવા કહ્યું. જેમણે સાંભળ્યું એમણે બીજાને સંભળાવી ત્રીજાવાર મલકી લીધું. પાંચ જ મિનીટમાં હરેક આંખે ભવાની વિઠ્ઠલને જોઈ લીધા. ભવાની સ્વસ્થ હતો, વિઠ્ઠલ કાંપતો હતો.

પંગત ઉઠી અને સહુ થાળી વાટકી ઉટકવા મૂકવા ગયા. ત્યાં એક ખોડીલાએ* વહેતું મૂક્યું : વિઠ્ઠલ નામ ઠીક નહીં, શંકર જોઈએ. રાધાકૃષ્ણની જેમ ભવાનીશંકર પણ શોભે. બધા ખડખડાટ હસ્યા અને પાછું વળી જોવા લાગ્યા. ભવાની પોતાની અને

* નાટકશાળામાં ખોડનો અર્થ થાય છે. ટચાક, મળક

વિહલની થાળી ઉપાડીને આવતો હતો. એંઠવાડે મળેલી મેદની ફરીથી મસકી. કાંક બોલ્યું : રાધિકૃષ્ણ !

અને કદાચ એક વસ્તુની તદ્દમને ખબર નહીં હોય. આ પંગતે ગૂજરાતીઓ રોટલી પર ઘી લે છે. દક્ષિણીઓ ભાતમાં ઘી લે છે અને લાલો પહાણુ દાળમાં ઘી લે છે. જીવન પરની પકડના આ જુદા પ્રાંતીય પ્રકારો તો નહીં હોય !

આ રસોડાનો રંગીલો રાગ છે કાઠારી. સરપણથી શાક સુધી એની સત્તા છે. એ રીઝે તો પળી બેવડાઈએ જાય. પળી સાગર પણ બને. એ ખોજે તો પળી સૂકી મરૂ ભૂમિ જેવી પણ બની જાય. એટલે સાધારણ રીતે સહુ એને રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરી છૂટે છે. એટલું ન બને તો ખરગી ન વાંદરાય એટલી સાવચેતી તો લે છે જ.

અને એને પણ એના ખાસ પ્રીતિપાત્રો છે. એ લોક પહેલી પંગત ટાળે છે અને બીજીએ આસન જમાવે છે. અને ખાસ વાની, ચટણી કે એવું કાંક થાળીમાં ઉમેરાય છે.

દોઢ બે વાગે એંઠવાડ નીકળી જાય છે. અને રસોડું ધોવાય છે ત્યારે નાટકશાળામાં કાઈ કેકાણે ન હોય એવી શાન્તિ રસોડામાં હોય છે. પણ તે અડધી કલાક, કલાક જ. કાઠારી અને રસોઈઆ સવારે અચાવેલા દૂધમાંથી ચા બનાવે છે અને લપાઈ છૂપાઈને, લોકનજરથી બચીને, પ્રીતિપાત્રો ચાનો આસ્વાદ લઈ જાય છે.

સાંજ પડે છે અને ફરીથી એની એ પંગત બેસે છે. એના એ વ્યાપારી કરારો પગાય છે. એની એ મસકરીઓ. બોડોની

સ્મૃતિ ફરીથી નવપલ્લવિત અને છે. અને પંગત ફરીથી આરામ કરવા લાગે છે.

નાટકની પરિભાષામાં રાગ્નપાઠનો એક ખાસ અર્થ છે. તે છે પેટનું પાણી પણ ન હાલે એવી રીતે દુનિયાને જોયા કરવાનો. તખ્ત પર એકા એક કાં તો લોકને ઘૂરકતા જોઈ રહેવા કે ન સમજાય એવી ભાષામાં કાંક એલી જતા સાંભળવા. નાચે જોવા, અને પટાખાણએ દેખવી.

મનસુખલાલ આ ગુણોનું મૂર્તિમંતર રૂપ હતા. જીવનના ક્ષણોને એ પૂરા તાટસ્થ્યથી જોઈ શકતા. કંઈ સાદે કરાંડતા લોકને એ સાંભળી લેતા. પગથીએ ખેલાતા રતનખાઈના તમાશા પણ એ દેખતા અને મારામારી અને મુકાબાના ખેલ પણ એ નિરખતા.

રાગ્ન પાઠના આ પર્યાય જોવા સ્વભાવમાં એમનો મૌલિક હિમ્મેશ એક જ હતો. તે આપસુખ જોવાનો. તમાશામાં કહીએ તો એમણે આખો નથી. નટના કાંડે વસી ગયેલી અગમચેતી એમને કહી કે છે કે હવે પેલો ટોપી લઈને નીકળશે માટે ચાલી નીકળો. આ જ આપસુખની ભાવના એમને લડાઈમાં કેવળ પ્રેક્ષક જ બનવા પ્રેરે છે. પણ આટલું કાંઈ મનસુખલાલનો પૂરો પરિચય નહિ મળે. એમને તો એમની રીતે કામ કરતા જ આપણે જોવા જોઈએ.

નાટકની રાતે વહેલા જમી એ થોડીક લટાર મારી આવે છે. દેવમંદિર કે એવી જગ્યાએ દર્શન કરી આવી, દર્શન આપી પણ આવે છે. દમામદાર ચાલે ચાલી આજુબાજુના ઉપર એ પોતાની

છાપ પાડી ચૂક્યા છે. 'એક્ટર છે' એટલું એમના કાને પડે એટલે આત્મસંતોષનો મધકાટ એમને ચહેરે આવી જાય છે. 'કલાકાર જનતા નથી પણ જન્મે છે' એવું કિલ્લટ ભાષણ એમણે સાંભળ્યું નથી છતાંય એનો ધ્વનિ એમની હરેક ચાલમાં સભાનપણે ઊતરે છે.

દૃશ્યનીથી આવી એ નાટકશાળાના દરવાજે આંટા મારવા માંડે છે. દરવાજે ઊતાવળા પ્રેક્ષકો, દીવાના શોખીનો, ખુમચાવાળાઓ ભરાતા જાય છે. ટિકીટખારીએ મહેતાજી ટિકીટ ફાડતા કે કાઈ ટિકીટ કપાવે એની અપેક્ષામાં બેઠા હોય છે. મનસુખલાલ મારે છે આંટા, અને ત્યાં ઊભેલા માનવસમુદયનો અભ્યાસ કરે છે. કરાર ન વળતાં એ હોટલની ખુરશીએ બેસે છે. એમના ગુરૂએ કદી પણ પદરની બીડી પીવાની મનાઈ કરી છે એટલે તલપ છતાં એ સમસમી રહે છે. અને અચાનક એમની આંખમાં આદલાદની ચમક આવે છે અને એ ઊઠે છે.

પાનવાળાની દુકાન આસપાસ ત્રણચાર માણસો ઊભા છે. એમાંથી એકને મનસુખલાલ સવાલ પૂછે છે :

“નાટક જોવા આવ્યા છો ?”

પેલો સામું જોઈ રહી જવાબ નથી દેતો. એટલે મનસુખલાલ પોતે જ આગળ વાત ચલાવે છે.

“સરસ નાટક છે. જોવા જવું.”

ધણે ભાગે તો પેલો માણસ મનસુખલાલના કહેવામાં કાંઈ ટાપસી પૂરવા જાય છે. કોઠવાર આની કશી પણ અસર ન થાય તો મનસુખલાલને બીજો પેતરો અજમાવવો પડે છે.

“હું કંપનીમાં જ છું. રાખપાઠ કરું છું.”

પડકાર ઉપર છે ત્યારે—

આની અચૂક અસર થાય છે. પેલાઓને આમાં કશી મઝા પડવા મળે છે. અને રસપૂર્વક સવાલજવાબ થાય છે.

“શું આવે છે નાટકમાં?” એક યા ખીજી રીતે આ સવાલ પૂછાય જ છે અને મનસુખલાલ પાસે એનો સરાણું ચઢાવેલી કાતર જેવો જવાબ છે.

“શું વાત કરે, મારા સાહેબ! જેનું નામ નાટક છે. ધર્મનો બોધ છે. ભણતરથી છાકરીઓ કેવી છટી જાય છે તેનો આખેલુખ ચિતાર છે...”

“કાંઈ કામિક બોમિક છે કે નહિ?”

“અરે રાજીવ કામિક વિના તે નાટક હોય? ત્યારી તો ફક્ત કામિક છે. કંજુસની છાકરીને એક અક્કલવાળો માણસ કેવી રીતે પરણે છે તેનું છે. આવે આ પીધી?”

પેલાઓ એકબીજાના સામું જુવે છે. મનસુખલાલ બોળા ભલા ભાવે મોં પર જરાકે રેખા બદલ્યા વિના અને પેલાઓના સામું જોયા વિના બોલે છે :

“પીઓ છા ને? પીશોને?”

પેલાઓમાંથી કાક લાંઠ હોય છે તે ના પાડી ઉઠે છે.

ક્ષોભ પામ્યા વિના કે કશોય સંક્રાંત અનુભવો સિવાય મનસુખલાલ આગળ ચલાવે છે.

“સિગારેટ?”

પેલાના મોંમાં હસ આવે છે.

“ના.”

“પાન?”

“ ના કીધી નહિ ! ”

“ હશે ત્યારે એક બીડી ? ”

“ અરે જાવ ભાઈ જાવ. ” પેલાઓને હવે જાકારો જ દેવો ગમે છે.

અને સ્થિતપ્રજ્ઞ મનસુખશ્રાવ ત્યાંથી પાછા ફરે છે. પેન્ટની ઘંટીxનો વખત થયો જાણી એ દરવાજામાં દાખલ થઈ જાય છે.

રાજપાઠના સમસુખદુઃખયો સ્વભાવમાં એમણે પોતાની મૌલિકતા ઉમેરી. રજસમાં સત્ત્વ ઉમેરાયું.

ફિલ્મુક થયા સિવાય પણ દુનિયાને સહમજવાનો પ્રયત્ન કરી જોવો હોય તો નાટકશાળામાં જઈને અને પ્રેક્ષકોને જોઈને, સમાજ રચનાનું અને અર્થકરણનું આવું સુંદર અને કશીએ જાતની સંદિગ્ધતાવિનાનું ફિલ્મુરીભયું પ્રદર્શન લઈને બીજો કદાચ નહિ મળે.

જીવનની ફિલ્મુદ્રી એ વિશ્વ પ્રવાહમાં વહે છે. એક છે જે હોય તેમાં સંતોષ અને બીજો તેમાં અસંતોષ. નાટકના પ્રેક્ષકમાં આ લાગણી કેટલી સખળ રીતે જોવામાં આવે !

પણ ફિલ્મુરીના કુચા જવા દો. આપણે જીવનને જ જોઈએ. જુવો પેલા ચોથા વર્ગના પ્રેક્ષકો. આગળ એડેલાઓનાં માથાં ઉપર થઈને એમની નજર તો જાય છે નાટક પર—જીવન લક્ષ્ય પર. આગળ પાછળની પંચાત વિના એમણે તો સીધા દોર બાંધ્યો છે.

x નાટકની રાતે સાડાઆઠે એક ઘંટડી વાગે છે. એ વખતે હાજરી પૂરાય છે અને એક્ટરો પેન્ટ કરવા અને રેશ બદલવા માંડે છે.

એ છે ને નાટક છે. લૂંટાય એટલો આનંદ લૂંટો. ટિકીટના પૈસા વસુલ કરો. આજ મળ્યું છે. ફરી ક્યાં મળવાનું છે? આગળ કાણ બેઠા છે? બેઠા હશે હવે! આપણે તો નાટક જોયે રાખોને!

અને પેલા પતરે માથું ટેકવી બેઠેલા ત્રીજા વર્ગના પ્રેક્ષકો? એમની તો નજર જ પહોંચા વર્ગની ટોપીઓ (અને હોય તો માથવટી) થી સીધી પેટીવાળાની ટોપી પર પડે છે. અવાજ ન થાય ત્યાં લગી અને ધૂન આવી જાય અંતે એ ડાલા ન થઈ જાય ત્યાં લગી બીજા પ્રેક્ષકો નાટકશાળામાં છે એ પણ એ નથી જાણતા. એ છે જરા આપરબા. રહે છે આપરસમાં મસ્ત.

હવે આવે છે પેલા પહોંચા વર્ગવાળા. વધારે પૈસા ન હોવાનો અસંતાપ એમને રહ્યા જ કરે છે. આગળના વર્ગવાળાઓ એમની ટિમત કરી જશે એની ભાતિ એમને હરહમ્મેશ મૂંઝવ્યા જ કરે છે. કળવિકળ આંખે એ થોડી પણ નાટક જુવે છે અને પછી તરત આગળના વર્ગમાં બેઠેલાંઓ ઉપર એ આંખો ઢળી પડે છે. શું કરે છે એ લોક? વાતો? મશકરી? આપણી?

બિચારા બીજા વર્ગના પ્રેક્ષકો! ઓછા પૈસા છતાંય એમનું સ્થાન એવું છે કે એક પગ રહે ઓરંડેસ્ટ્રામાં તો બીજે ચોથા વર્ગમાં! આ સ્થિતિ તો ઘંટીના બે પડિયા વચ્ચે પીસાવા જેવી. નથી આવતો નાટકમાં આનંદ! ક્યાંથી આવે? પેલો કોક જોઈ જશે એની તલવાર ગળે ટીંગાતી જ હોય. ત્યાં શે મજા આવે?

હા. અમે બેસીએ છીએ ઓરંડેસ્ટ્રામાં-સ્પેશીઅલમાં. સ્ટેજ પર સારી ખુરશી નાંખીને બેસાડતા હોય તો ત્યાંય બેસીએ. પૈસા આપીને સારામાં સારી વસ્તુ લેવી એટલું જ અમે શીખ્યા છીએ.

પણ અમને બે વસ્તુ નથી ગમતી. એક તો અમે આવીએ એટલે લોક
અથવા અમારા સામું બે બે કરે છે. બીજી અમે સરકસના પ્રાણી !
અને બીજું અમે પેસા બોંધાટ કરનાર અને નકામનો વખત
બગાડનાર, રસમાં ન બાળનાર કે સારમાં ન સમજનાર લોકને
હાથ ઉંચા કરી એમની હઠ છોડી દેવા કહીએ છીએ ત્યારે એ
નથી માનતાએ. અરે ભલાભાઈ અમે બાણીએ છીએ શું વસ્તુ
સારી કે માડી ત્હમારે માટે છે તે. અમે તો ત્હમારા ભલા માટે જ
કરતા હોઈશું ને !

દુનિયાએ આ સહુ વચ્ચે ન દેખાય એવી કિલ્લેખંધી કરી
છે. નાટકશાળા એક ડગલું આગળ જઈ સહુની આંખે ચહે એવી
કહેરાખંધી કરે છે અને સહુને સહુના ખીસા પ્રમાણે જગામાં
રાખે છે.

નાટકને તખ્તે તો એણે ઘણીએ વાર કરુણુપાત્ર ભજવ્યાં
હશે. પ્રેક્ષકોની આંખોને આંસુભીની કરી હશે. એ વખતે એને
કદપના પણ નહિ હોય કે એક દિન એવો આવશે જ્યારે એ પોતે
આ નાટકની દુનિયાનું કરુણુમાં કરુણુ પાત્ર બનશે. જ્યારે ભૂતકાળની
સ્મૃતિ, તીરછાં તીરો જેમ છાતીમાં ભોંકાતી હશે; સ્મૃતિશેષ બનેલું
ગૌરવ પળે પળે માથે ભૂતાવળ જેમ ભમ્યા કરતું હશે.

પણ એવી ઘડી આવી પહોંચી.

ચીમન જ્યારે કુંવરી પાઠ કરી શકે તેવો હતો ત્યારે એ જે
નાટક કંપનીમાં હોય તેને માટે સોનાની લગડી જેવો હતો. એની
કોમળતા, એની આર્દ્રતા, એનો કંઠ, એના ભાવ, અને પાત્ર સાથે
તન્મયતા સાધવાની શક્તિ, સહુ એને પ્રેક્ષકોની પ્રથમ પસંદગી

ખનાવતા. નાટક પછી નાટક એના કામ પર અને એના નામ પર જ સફળ થતાં. સહુની છામે 'ચીમન' 'ચીમન' થઈ રહેતું. એના પર જૂઠ્ઠા મૂજરતો અને હમ્મર હમ્મર આંખના અણીઆળે સહાનુભૂતિનાં યજ્ઞે આખદાર મોતી ઝામતાં. એના ગીત આવતાં અને હમ્મર હમ્મર હૈયાને કાઢ અનેરો રસાનુભવ થતો. એની મુશકરાહટ, એની ભુલંગી, એની નાળેઅદા, એની ચાલ: સહુ પ્રેક્ષકોનાં અત્યંત પ્રિય હતાં.

પણ ચીમનની વય વધી. સહજતાને સ્થાને પ્રયત્નની કૃત્રિમતા આવવા લાગી. કંઠમાં પૌરુષેય આવવા માંડ્યું.

ચીમને આ પારખ્યું. પ્રેક્ષકો પરની પોતાની ઝોંઘી થતી જતી અસરને જોઈ એને કાંઈ કાંઈ થઈ જતું. એમાં પોતાની નિષ્ફળતા જોઈ એ એમને રાજી કરવા પ્રયત્ન કરતો.

અને ચીમનના જીવનમાં દુરુણતા લગી. જેમ જેમ એ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેમ તેમ પ્રેક્ષકો એનાથી દૂરને દૂર જવા લાગ્યા.

'ચીમનો હવે પહેલાં જેવો નથી રહ્યો. એનો અવાજ ગંભીર !'

'હવે તો ભાઈ ઝેર વરસે છે. એનો ગળાનો હિડિયો અને લાંબા હાથ.....'

ચીમનને કાને પખા આતું પહોંચતું. અને દુભાએલે દિલે એ પોતાના પાત્રમાં વધુ અને વધુ જન રેડતો. પરિણામ તદ્દન અકલ્પ્ય જ આવતું. પહેલાં ચીમનના પાત્રમાં પોતાની દીકરી બેનાર પ્રેક્ષકને હવે ચીમનના પાત્રમાં અગર ઝોરત દેખાતી.

અને આટલું ઓછું હોય એમ એક દિવસ એક શૃંગારના ગીતમાં એનો કંઠ ધરડાયો. ચાર આનામાંથી તરત જ આખા થીએટરને ભરી દેતો અવાજ આવ્યો: છોડ દે બે ચમના અથ તું

પડકાર ઊપડે છે ત્યારે—

ગાના બાના છોડ દે ભાઈ! હમારે પૈસે હરામ ન કર! અને આંગળીનો શંખ વાળી વગાડી પીપડી!

એ આખી રાત ચીમન ચોધાર આંસુએ રોયો: પણ એને કશોય હિસાબ ન લાગ્યો. વધતી વયને તે એ શી રીતે રોકે?

નવા નાટકના પાઠ વહેંચાયા. ચીમનને આ વખતે ફંદરી પાઠ ન મળ્યો. નવો એક છોકરો આવ્યો હતો તે એ પાઠ લઈ ગયો. ચીમનને મળ્યા રાણીનો પાઠ!

ચીમને માલિકને મળવા ડ્રેશીય કરી. જે દેકાણે એનું અનેરું સ્વાગત થતું હતું, ત્યાં એનો પડવો બાલ જીલ્લાનો હતો, ત્યાં આજ એને કડતું સત્ય સાંભળવું પડ્યું.

‘ચીમન આપણે તો પગલીકન રીઝવવાની. એનું નેત્રું એ એ ન આપીએ તો આપણે ગુણા ભરવા પડે ગુણા.’

થડકતે અચાનકે ચીમન બોલ્યો: ‘પણ સાહેબ મેં..... કંપની માટે.....’

‘તે અમે ક્યાં ભૂલીએ છીએ? એટલે તો તહને તોફરીમાં રાખે રહીએ છીએ. નહિતર હવે અમારે તારું શું કામ છે?’

છએક મહિના થયા અને રોકે ફરીથી ચીમનને બોલાવ્યા. આડીઅવળી વાત પછી રોકે મુદ્દાની વાત છેડી.

‘જો ચીમન આજના ખર્ચા તો તું જાણે જ છે ને? ધંધો હવે પેલા જેવો નથી રહ્યો. આ તો શું, સો માણસની રાજ છે તે ચલાવે રાખીએ છીએ. બાકી અમારું તો દિલ નથી રહ્યું હવે. હું એમ કહેતો/તો કે હવે.....’

પડદા ઊપડે છે ત્યારે—

શેઠે શું કહ્યું એ ચીમને સાંભળ્યું નથી. કોઈ એના માથે હથોડા પર હથોડા ઝીંકતું હોય એમ એને જણાતું હતું. બીજાના પગાર વધતા હતા. ચીમનનો પગાર અડધો થયો હતો.

ન જાણે કેમ પણ દુનિયાના કોઈ પણ માણસને બીજે કોઈ પણ માણસ 'તહમે આમ ન કરો' એમ કહે એ ગમતું જ નથી. બીજાના બીજામાંથી કોઈ પાકીટ કાઢતું હોય અને સત્તા અને વ્યવસ્થાનો પ્રતિનિધિ એને એમ કરતાં અટકાવે એ એને નથી ગમતું. 'બીડી પીવાની સપ્ત મનાઈ છે' એવું આંધળાનેય વંચાય એવા મોટા અક્ષરે લખેલું હોવા છતાંય કોઈ બીડી સળગાવે અને પછી કોઈ જોરથી ઘાંટો પાડે 'એય બીડી ખૂઝાવ' એટલે સામેથી કોઈ જવાબ વાળે 'એઠ બીડી ખૂઝાવ!'

ખિચારાનું નામ જ 'બીડી ખૂઝાવ' પડ્યું.

વાત એમ છે કે નાટકની દુનિયામાં કેટલાક કહેવાતા દાદા-આની પણ જરૂર પડે છે. આવા લોક પ્રેક્ષકોને તોફાને ચઢતા અટકાવે છે એવી એક માન્યતા સેવાય છે. પ્રેક્ષકો હુલ્લે ચઢી બાંટડા ખુરશીનો ભુલ્લો કરી પડદા લગી આવી પહોંચે નહિ એટલા માટે આમને રોકવામાં આવે છે. સાચી વાત એમ છે કે ત્યારે પ્રેક્ષકો સાચેસાચ તોફાને ચઢે છે ત્યારે સહુથી પહેલા મોં છૂપાવનાર માણસોમાં આ 'દાદાઓ' હોય છે. ઘાંટાઘાંટ કરી, દઈ શકાય તો ગાળ દઈ કડપ બેસાડવા જેટલું જ કામ એ લોક જાણે છે.

કાંકાયાજ અને દમામદાર દેખાવા એ ભારે પ્રયત્ન કરે છે. પણ એ તો આ જગાનું પ્રભુત્વ જ એવું છે કે દરેક આ જગાએ આવી પોતે છે એ કરતાં કાંક બીજે દેખાવા યત્ન કરે. આ

ખિચારો તો શી રીતે સામે પૂરે જવાનો હતો ? અને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે મવાલીનો દેખાવ કરવો એ સહગૃહસ્થનો સ્વાંગ સજવો એ કરતાં ઘણું સહેલું છે.

એટલે આ જીવ કાંડે ચામડાનો પટો બાંધે છે. હાથમાં એડીપોલો સ્ટીક રાખે છે. બની શકે તો લુંગી, કુડતું અને વાસ્કોટ પહેરે છે. નીચલા વર્ગોના હરવાગે ઊભો રહી એ પાટલીએ પાટલીએ અને માથે માથે નજર નાખી જુવે છે. કોકને એ દાદમાં ઘાસે છે. કોકને જોઈને એ મલકે છે. વન્સમોર પડે કે ઘોંઘાટ થાય ત્યારે ઘોંઘાટનીએ ઉપર જાય એવો અવાજ એ ત્યાં ઊભો ઊભો કરે છે. ઘોંઘાટ શમે તો એને એ પોતાનો વિજય માને છે. અને જો ‘ડોરકી’^x તરફથી શાખાશી મળે તો તો એ પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને છે.

આ સહુ જહેમતને માટે એને આમ તો થોડું જ મળે છે. પણ આ ‘બીડી બૂઝાઉગીરી’ના કાયદા ઘણા છે. અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ અદૃશ્ય નિકાસથી તો પરિચિત છે જ. આ ‘બીડી બૂઝાઉગીરી’ને અંગે એમના ખીસ્સામાં અદૃશ્ય આયાત ઘણી થાય છે.

સહુથી પ્રથમ તો એ બહાર ટિટીટ વેચી શકે છે. એમના કાયદેસરના આ ધંધામાં કોક કોકવાર મેનજર લગીના માણસો ગણેશિયો મારે છે. પણ આમાં મળતર છે એટલે એ કશું બોલતો નથી. પીઠ જોઈને એ નવ આનાના બે રૂપીઆ પણ ઊપજાવે છે. નવા નાટકને દિવસે અને સારા ચાલતા નાટકને દિવસે એને આ પહેલી કમાણી છે.

પણ એના એકલાના ક્યમન બેનરવાની આમદાની તો છે છેલ્લા વર્ગોની 'રીઝર્વેશન'ની, જગા અનામત રાખવાની. લુંગી-ગંજીભેર એ ત્રણચાર પાટલીઓ પાંતે ઊભો રહે છે. ધક્કામુક્કી કરીને અંદર ધસી આવતા પ્રેક્ષકોને એ લાકડી ધૂમાળી પાટલીઓથી હર તાંબે છે. અને પછી માંસે છે સોદો. ભીડ બેઠ્ઠ ચાર આતાથી આતા લગીમાં આવી જગાઓ બન્ય છે. અને એ ચાલીઓ પડે છે આ બીડીબૂઝાવના ખીસ્સામાં.

નાટકશાળાએને તોફાન-ધોંધવ રાખના લડાઈયા બેઠ્ઠએ છે. પ્રેક્ષકોને રાહી જગા બેઠ્ઠએ છે. બીડીબૂઝાવને નાણું બેઠ્ઠએ છે. ત્રણે મળે છે અને નાટકશાળાના છેલ્લા વર્ગોનો ઇતિહાસ રચાય છે.

નાટકની ભાષામાં એનું નામ ગૂઢકો છે.

આવન પાનાના બેલમાં તો ગૂલામનું સ્થાન કાંક ઊંચું છે. અહીં આમનું સ્થાન હીળામાં હીળું છે. નાટકભરમાં એ ભાગ્યે એકદોક પૂરી લીટી પણ બોલે છે. નાટક બે રજવાડી હોય તો એને કોટનું દરકર બનવાનું હોય છે. લઢવાનું હોય છે અને નાયકના હાથે મરવાનું હોય છે. ધાર્મિક નાટકમાં એને દાદી મૂઝ લગાવી હિંદના ઇશ્વરવધિ ઋષિમુનિઓનો અવતાર લેવાનો હોય છે, અને ભવવાનને મૂંઝેમૂંઝા અધર્મનો નાશ કરવા અવતારસ્વીકા વારવા પ્રાર્થના કરવાની હોય છે. નાટક બે સામાજિક હોય તો કાંક સનાતનના પ્રવેશમાં શેઠ સહૃદય અનવાથી માંડી, અવમ, જૂઠ્ઠી, શાહુકારના કે વસુલાતી અધિકારીના હાથે રીખાતા, કોડાનો માર ખાતા કિસાન લગીના સ્વાંગ એને સજવાના હોય છે. વણ્ણું ખરું તો નાટકમાં

એને એકાદવાર મરવાનું હોય છે જ. નાયક-નાયિકા મરતાં હોય તો વન્સમેર પડતાં જોયાં છે અને લોકલાગણીને માન આપી એમને ખીજી ત્રીજીવાર મરતાં પણ જોયાં છે. આ ભલા જીવને એવી મંજવણ નથી થતી. પટાખાજ થતી હોય ત્યારે નાટકની પરિભાષામાં 'એને મુક્તી ખાઈને' મરી જવાનું હોય છે. રીવોલ્વરનું રમકડું લાખું છે ત્યારથી તો એનું મૃત્યુ એ આસાન બન્યું છે. કાકવાર નાટકમાં એને ઝાઝીવાર મરવું પડે છે એ જુદી વાત છે.

ધણીવાર એ નથી જાણતો એ શા માટે મૂવો. ક્યા પક્ષે મરવાનું અને ક્યા પક્ષે લલચાથી જીતવાનું એવું નક્કી કર્યા વિના નાટક નથી ચાલતું. પણ આ ભલા જીવને બધા પક્ષ સરખા છે. મરી જાય તો એટલા લાચને એ વાર જોઈને ફરવવાનો. એ લહે છે, મરે છે પેટા એ ટુંક દાળભાત, અને ત્યારે મળે ત્યારે હાથ આવી જતા પગાર માટે. એને એ શી પંચાત કે એ મહા બળીઆ શા સારૂ બાખંડ છે ? મોટા એક્ટરો સામસામા આવી શેર પર શેર લલકારના હોય છે. પ્રેક્ષકવૃંદ તાલીઓ પર તાલીઓ વરસાવતું હોય છે, ત્યારે એ પૂરી સ્થિતપ્રતાયી માત્ર સાંભળી રહે છે. બહુ થાય તો હાથ પગ બદલાવે છે. આ વાદવિવાદની એને કશી નથી પડી. લાગણી અને ઉશ્કેરાટ એને ટાંદોબોળ મૂકી જાય છે. પાસે ભોલેલા એના જેવાજ સમાનધર્મી સામે બેઠે એ કાક ઉદાસીન સ્મિત કરી લે છે. જાણે પૂછતો ન હોય : શું છે આ ધાંધલ ?

ત્હમને આ સામાન્ય માનવીનું પ્રતીક નથી જણાતું ? સામાન્ય માનવીની નિરાધારી અને આ ભાલાઝાલુની નિસ્સહાયતામાં ત્હમને સામ્ય નથી જણાતું ? એમનાં જીવન અને એમનાં મૃત્યુ

અન્નેમાંય વસેલી તાબેદારી એક જ વાણે તાણે વણાયેલી લહમને નથી લાગતી ?

સરજના તાપથી ભર્યાં ભર્યાં આકાશમાંથી વીજળી પડે એવા સમાચાર હતા. શેઠ અને ડાયરેક્ટર વચ્ચે વાત થતી હતી તે કાઠારીએ સાંભળી હતી. આવડી વાત જીરવી શકે એવું કાઠારીનું પેટ જ ન હતું એટલે એણે રસોઈઆને વાત કહી હતી. રસોઈઆએ દેવજી સીનેરીવાળાને વાત કહી. દેવજી સીનેરીવાળાએ વાઘજી દેલાવાળાને કહી. દેલાવાળાએ હોટલવાળાને કહી. હોટલવાળાએ રામલાલ નાયકને કીધું અને રામલાલ નાયકે રેસલમાં જાહેર કીધું.

“હો ભાઈઓ હવે આપણી કંપનીમાં એકટ્રેસ આવે છે.”

કેટલા જાગ મોં આ સમાચાર સાંભળી લંબાયા અને કેટલા લાંબા મોં જાગ થયા એ તો જાણમાં નથી. પણ સાંજના પોરે સુધીમાં સટના છોકરાથી માંડીને સીનેરીવાળા લગીનો એ મત થયો હતો કે હવે આ કંપનીમાં અનીતિ દાખલ થવાની. આનું કારણ શું હતું તે તો કાંઈ કહી શકતું નહીં. માત્ર આમ બનશે જ એમ સહ કોઈ કહેતું.

“આ ચુનો ચોળરા આવતી હશે તે બાર આપની વેગ કુત્રી એ હશે !”

“એ વિના આવતી હશે આહીં ! ચકલી બનાવી દેશે ચકલી !”

“અરે કંઈ કુવાના પાણી પીવા હશે એણે.”

સહુને કાંઈનું કાંઈ કહેવાનું હતું. અને દૂર દૂરના ભવિષ્યમાં

તો જે પરિણામ આવે તે ખરું પણ અત્યારે તો એ આવી જાય એવી ઉત્કંઠા સહુને હતી.

“ કેવી હશે ? ”

ન પૂજાતો છતાંય દિલમાં ઘૂંટાતો સવાલ એ જ હતો.

એક મન સહુથી વધુ પ્રયુક્ત હતું. ઋભિનેત્રી આવે તો નાટકમાં એ નાયિકાની જ ભૂમિકા ભજવેને ? એટલે કે એ પોતાની સાથે જ કામ કરેને ?

હા, એ હતા નાયિકાના જ પાઠ ભજવનાર નટ. મૂઝના દોરને મસ્તીથી આમળતા એ મલકતો હતા. એમના મનપટ પર એમની ભૂમિકામાં આવતા શૃંગારના પ્રવેશો નાટકવાર ભજવાતા હતા. દિવાસ્વપ્નની અખંડ પરદાએ એમને આજ્ઞાલ અલગારી બનાવ્યા હતા.

“ અલ્યા પેલો ચલ્યો કે છાપરે હાં.”

“ આટલાં દાંડા ચૂટે ચોળ્યા પછી આ બધું એને સાચું લાગવા માંડ્યું છે ! ”

“ આ બધું નહીં, પેલો આવવાની છે તે રાક્ષસી માયા ! ”

આમના સામું જોઈ એમના ચેનચાળા વરતી લોક આમ વાતો કરતા. રેસલ તો રેસલને દેરાણે રહેતું અને આની જ લપ ચાલતી. લોકજીલ પૂરના પાણી જેમ જ્યાં ત્યાં વગર ટાંઠાપાણીમાં વહેતી. જેને જેમ ફાવતું તેમ બોલતું પણ સહુ એ દિવસની રાત્રે તો અચૂક જોતું ત્યારે એક નવું સરકસનું પ્રાણી એમની સાથે આ ખુરશીઓ ઉપર બેઠું હશે અને પાઠની લીટીઓ બોલતું હશે.

પણ કહે છે કે આ દુનિયામાં અદેખાઓનો જરાકે શોખ નથી. અહીં પણ એમ જ બન્યું. કામિકમાં કામ કરનાર નટને ન

જાણે કેમ પણ કશી પ્રેરણા આવી અને એ પહેાંચ્યા સીધા માલિક પાસે.

“ કેમ કાંઈ ત્હમે ? ”

“ હું એમ કહેવા આગ્યો’તો સાહેબ કે—બાઈને કામિકમાં જ પાઠ આપજો. ”

“—બાઈ ? ”

“ આપણે રાખવાના છીએને, તે એકટ્રેસ, સાહેબ. ”

“ તે વાત ત્હમારા લગી આવી એ ગઈ ? ”

“ સાહેબ, દુનિયા એવડી નાની છે, એવડી નાની છે—નાળી-એરના કાચલા જેવડી. ”

“ હા. હા. પણ કામિકમાં કેમ ? ”

“ એ...તો...એતો એમ સાહેબ કે કામિકમાં લેડી કેરેક્ટર છટથી ફૂલપાવર કામ કરી જાય તો સાહેબ શાલો વાગી જાય. ” શબ્દકોષમાં જેના અર્થ ન મળે એવા અર્થ ભરપૂર શબ્દથી એમણે વાત કહી દીધી અને શેઠ પાસેથી વિદાય લીધી.

કાનથી જીભ અને જીભથી કાન : થેકડા મારતી વાત પહેાંચી નાયક પાસે.

સ્વમાન અને સ્વપ્ન સાથે થવાય ત્યારે માણસ નિરાધારીનો તીવ્ર ગુસ્સો અનુભવે છે. નાયક જાહેરાતો લેતો.

અને કાંઈ એ નહતું માન્યું એમ રેસલમાં જ સાઠમારી ઝામી. નવા નાટકનું કામિક લેવાવા લાગ્યું ત્યાં કામિક નટે સૂચના કરી કે હમણાં કામિકનું રેસલ બંધ રાખવું.

“ કાંઈ કારણ ? ” ડાયરેક્ટરે પૂછ્યું.

“ પછીથી કાંઈ પાઠ બદલાય કરે તો ? ” મોઢમ જવાબ મળ્યો.

“ પાઠ બદલાય ? શી રીતે પાઠ બદલાય ? ” કશું ન સમજતાં દિગ્દર્શકે સામે સવાલ પૂછ્યો.

“ તે...તે... બાઈ આવે છે તે અને...અને...” જીભ લોચા વાળતી હતી.

રેસલમાં હસાહસ થઈ રહી. ઘણાએ નાટકમાં શબ્દે શબ્દે આમણે લોકને હસાવ્યા હશે, પણ આજના જેવી અમૂઝણુ નહિ અનુભવી હોય.

“ બાઈ ? હજુ આવે તો ખરાં.”

“ એમને કુંવરી પાઠ જ મળવા જેઈ એ.” નાયક કથારના સમસમી રહ્યા હતા તે બોલી બિઠ્યા.

“ ઓ હો હો ! ” દિગ્દર્શકથી પોતાનું આશ્ચર્ય ખાળી ન શકાયું.

“ કેમ ત્હમારી સાથે કામ કરે માટે ? ” ‘કામિકે’ ડાંખ માંચો.

“ ના ત્યારે ત્હમારી સાથે કામ કરશે ? સિફત તો જુવો ! ”

“ એ જખાન મંભાગ.”

વાત આગળ વધી. ત્હમેથી તું અને જીભથી હાથઃ ઘણીએ વાર નાટકમાં અને છે એમ દરબારગૃહ રણાંગણમાં પલટાઈ જત. પણ લોકો વચ્ચે પડ્યા અને બન્નેને બાજુની વિંગમાં ખેંચી ગયા. સાંકળ બાંધ્યા દૂતરાં જેમ બન્ને ઘૂરકયાં કરતાં હતાં. પણ દિગ્દર્શકે એક વાત કહી અને બન્ને ચૂપ થઈ ગયા.

“તહમે લોક તે માણસના હિસાબમાં છે ? આ તો હું ને શેઠ વાત કરતા હતા કે હવે પગલીકને એક્ટ્રેસ બોલી ગમે છે ને—આઈ આપણે ત્યાં હોય તો ઠીક ! ત્યાં તો તહમે કિલ્લા પણ ચણી બેઠા અને લસ્કર લઈને લઠી પણ બેઠા. હવે મૂર્ખા ન બનશો. કંપનીમાં કોઈ એક્ટ્રેસ આવવાની નથી.

કોણ હરયું અને કોણ રોયું એ તો ખબર નથી.

એમના જેવો પોતાના માલની અદલ કિંમત જાણનાર માણસ હજુ લગી મળ્યો નથી. અને જે વહેપારી પોતાના માલની કિંમત જાણે તે એની યોગ્ય હિજાજત કરે એવો સાદી સમજનો નિયમ પણ હોય છે. છતાં એને બાગુએ મૂકી એ વહેપારી પોતાના માલ કરતાં પોતાની જ જાળવણી વધુ કરતા.

એમનો માલ હતો એમના એ પુત્રો. એમનો વહેપાર એમના ઉપર ચાલતો.

વંશપરંપરાથી મળેલા કંઠને એમણે તાલીમ આપી ઘૂંટાવરાવ્યો હતો. કુદરતી મીઠાશ અને દર્દમાં તાલીમી ખટક પણ આવી મળી હતી. બન્ને છોકરાંની સિક્કલ અને મોંજા પણ નમણી હતી. બધા સંજોગો એમને પ્રજ્ઞના લાડકા બનાવવા પૂરતા હતા.

બાવાઆદમ—ભોજકશાહી લાલ પાઘડી બહાર ડોકાતાં રાખોડી ઓડીઆં આ ઉપનામની વિરુદ્ધ હતાં છતાં કેમ આ ઉપનામથી જ એ ઓળખાતા—આ વાત બહુ સારી રીતે જાણુતા અને એટલે જ એ કદી પણ કોઈ કંપનીમાં પોતાના છોકરાંઓને નોકરીએ મૂકતા નહિ. એ પોતે નોકરીએ રહેતા. અને માલિક

અને કંપની ઉપર કૃપા કરી એ છોકરાંઓને નાટકમાં કામ કરવા દેતા. કાયદેસર રીતે પોતે નોકર હતા. નૈતિક રીતે એ હતા પેલા માલના વ્યાપારી-મૂડીનું. સદ્ગુણમાં સદ્ગુણ પક્ષને ધીરીને વધારેમાં વધારે વ્યાજ ઉપજાવનાર શરાદ.

નાટક કંપનીવાળાઓ પણ એમને સારી રીતે ઓળખતા એટલે પોતાને હોય એટલું કામ કઢાવી લેવા આપવો પડે એટલો ભોગ એ આપતા.

પણ અહીં એમની અને વ્યાપારીની સરખામણી પૂરી થાય છે. વ્યાપારીની જેમ એમને માલની કિંકર નહતી. ‘એ તો છે ને હજાર હાથવાળો.’ એમ કહી એ ટાળતા. કંપનીને રસોડે મળતી ચીની પળાઓ પણ એમની રોટલી પર જતી. છોકરાં તો કારી રોટલીઓ જ પામતા.

સવારસાંજ બાવાઆદમ એમના બે પુત્રોને—ખરી રીતે એમની આમદાનીને—લઈને ફરવા નીકળતા. છોકરાંઓને બહાર બિલા રાખી હોટલમાં એક કપ ચા પીતા. ભદ્રકાળીના મંદિરમાં પોતાને હાથે પૈસો નાખતા. છોકરાંઓને ભભુત લગાડવાની છૂટ હતી.

એક દિવસ શું થયું એ તો ખબર નથી પણ એટલું જણાયું કે બે છોકરાં નહતા અને બાવાઆદમ રહી ગયા હતા.

કંપનીમાંથી બાવાઆદમને રજા મળી.

નાટકની બે ઘંટી બહુ ચૂકી છે. જેનાજેના પાઠ છે તે સહુ સુનો લાલી મોંઘે લગાડી, પહેરવાનાં છે તે કપડાં પહેરી સ્ટેજના ખૂણામાં કે ડુંસરમને બાંકડે બેઠા બેઠા તડાકા મારે છે. સાડી પહેરી, અંગે કૂચા બાંધી, હાથમાં માથાની ‘વિગ’ રાખી બીડી ફૂંકનાર, કે

પડદા ઊપડે છે ત્યારે—

રામન 'ટોગા' જેવા પોપાક પહેરી અર્જુન કે રામ બનનાર જરા નવા અને નવાઈભર્યા લાગે છે. પણ એ ન ભૂલતા કે એમને તો અજવાળામાં જ બેવાના છે. સરજને ય વળી અંધારાનો ક્યાં ભરસો રહે છે? ભલો જીવ અંધારું થવા આવે ત્યાં તો ચાલી નીકળે છે!

પણ આ શોધખોળ શેની થાય છે? સહુ વ્યાકુળ ચિત્તે એકમેક સહામું કેમ બેઈ રહે છે?

વાત એમ છે કે પહેલા જ પ્રવેશમાં આવનાર અને આખા નાટકનું મુખ્ય પાત્ર ભજવનાર સોહનનો પત્તો જ નથી લાગતો. દર્શન * ની પડખેથી કાળામાંથી બેયું હતું તો ઓડિયન્સ તો હીક હીક હતું. પણ જગમે ઘંટી થઈ ગઈ હતી અને હજુ સોહન દેખાતો નથી!

“ભાગ્યો?”

“અરે પડખો હશે કાક ગટરમાં!”

વાત માલિક ચુધી પહોંચી. ભણા જીવને જમરી ભાંજગડ થઈ. એક ખ્યાલ તો આવ્યો લોકને ટિકીટના પૈસા પાછા આપી દેવાનો. પણ તરતજ સ્વમાને ડંખ માર્યો. પેલા સામા પાટીઆવાળા શું કરશે?

કાંક નિર્ણય કરી એમણે ચારે બાજુ, સોહનની જે જે બજોસો બજીતી હતી ત્યાં ત્યાં માણસો મોકલ્યા. અને અહીં એમણે કાકને પાઠ વાદ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા માંડી.

* અંગ્રેજીમાં જેને પ્રોસીનીઅમ કહે છે તે, ડ્રોપ અને એની વિંગ ગ્રાલર.

સહુ નન્નોજ ભણતું હતું. લેવા દેવા વિનાની ઉપાધિ દ્રાણ વહોરી લે ?

અને બધાના શ્વાસ કાંક અચિન્ત્યની કલ્પનામાં ગિયા હતા ત્યાં સામેથી સોહન દેખાયો. બિલ્કુલ સ્વસ્થ. નાટકની જ ભાષામાં કહીએ તો ‘બાવાના બગીચામાં’ ફરતો હોય એવો. માલિક સામે અદાથી એ ગભો રહ્યો. જાણે કશું બન્યું જ નથી.

માલિક તો ગૂસ્સાથી લાલચોળ હતા. ઓછામાં ઓછા બીજા વર્ગ લગી પહેાંચે એવા અવાજે એમણે બોલવા માંડ્યું.

“આ તે નોકરી કરવાના ઢંગ છે! સાડા નવ નવ વાગ્યા લગી હાજર નહિ! શું સમજવું આને તે?”

સોહનના તો પેટનું પાણી પણ હાલતું ન હતું. આજુબાજુ બધા જ એકટર, સીનેરીવાળા વિગેરે ભેળા થઈ ગયા હતા. થંડા કલેજે સોહને જવાબ દીધો.

“અત્યારે સાડાનવ યાદ આવે છે પણ મહિનાની વીસમી યાદ આવે છે કદી?”

“એટલે શું કહેવા માગો છો?” તપેલા માલિકને સોહનના સવાલે વધુ તપાવ્યા હતા.

“એટલે એ જ કે અમારે પણ પેટ પડ્યું છે. ને આ નાચી નાચીને વરસ વેચીએ છીએ તે પેટના ખાડા પૂરવા.”

“તે કેટલા બાકી રહ્યા છે તે બોલી બતાવે છે?”

“જુવો શેઠ તું તાં ન કરતા. અને કેટલા બાકી છે તે જરા ચોપડા બેવરાવોને એટલે બજાર.”

“પણ કહી નાખોને તે પાર આવે. આ શા વેશ માંડ્યા છે?”

“એ તો અમારો ધંધો છે શેઠ. એ ન કરીએ તો માલિકો અમને ગીરવે મૂકીને ચણા પણ ખાઈ જાય.”

“જુવો હવે સો વાતની એક વાત. અત્યારે નાટક શરૂ કરાવી દો. પછી બીજી બધી વાત.”

“ના શેઠ પહેલાં અહીં પૈસાનો ખુલાસો કરી દો પછી પેન્ટ કરીશ.”

“એટલે ત્હમે નાટક રોકાવશો?”

“નારે ના ભલેને ખુશીથી ભજવાય ત્હમારું નાટક.”

“તે પાઠ કાણ કરશે? ત્હમારા બાપ.”

“માઝા ન મૂકતા શેઠ. હું નોટરી કંઈ છું. મારા બાપ નહિ. મારા બાપ તો ઘણાંને નોટરી રાખી ચૂક્યા છે.”

વાત આગળ વધતી હતી. ઓડિયન્સમાંથી પણ આ કલહના પ્રતિધોષ રૂપે ચીંચીઆરીઓ આવવા લાગી. પીઠ અને સમજુ ગણાતા એક્ટરો વચ્ચે પડ્યા.

“સોહન, શેઠે કહ્યું હવે પેન્ટ કરી લે.” એક મુરબ્બીએ કહ્યું.
“ના કાકા. આજ તો ખુલાસો થવો જ જોઈએ. છ છ મહિનાના પગાર ચઢ્યા તે ભાઈ ત્હમને પાડવે. અહીં તો લેણદારો દૂપો દેવા આવે છે અને ઘેરી તો જાણ્યાં લે છે.”

છંછેગાઈને કે આ કામ પોતાનું નહિ માની કાકા પાછા કાચલામાં ભરાઈ ગયા.

શેડે આખરીનામાની રીતે કથું:

“પેન્ટ કરીને કામ કરો છો કે નહિ?”

“પગારનો ખુલાસો ન થાય ત્યાં લગી નહિ.” ટોપી કાઢ
ઉતારી ખોતાના બાજામાં મૂકી, પલાંડી વાળી સોહન બેસી ગયો.

“તો હું ટિકીટના પૈસા પાછા આપી દઉં છું.”

“તહમારી ઈચ્છા.”

“અને આવતી કાલથી રમોડું બંધ છે.”

“આમે અડધા ભૂખ્યા રહેતા તે પૂરા ભૂખ્યા રહીશું.”

“આજ કદર કરશો તહમે. બીજું શું કહેશો? તહમારી
પાસેથી બીજી આશા પણ શી રખાય?”

ઓડિયન્સમાંથી સીસોટીઓ, ચીચીઆરો અપરંપાર આવતી.
માલિકે ડારકીપરને બોલાવરાવ્યો.

“મહેતાજીને કહી દો. ટિકીટના પૈસા પાછા આપી દો.
પાટીઉં ઉતારી દો.”

ડારકીપરે એવણુ વડીલ જેવા જણુતા એકટરોને સમગ્નવ્યા.

“સો માણસની શેડી છે. ભક્ષા'દમી બારે અને ચારે કાંઈ
સરખા ઓછા જાય છે.”

અને બીજા બુઝુર્ગ શેઠને સમગ્નવા દોડયા.

“અરે શેઠ આ તો તહમારાં બચ્ચાં જેવાં. છોરું કછોરું થાય
પણ માવતરથી કાંઈ કમાવતર થવાશે? અને પાંચે આંગળીઓ
સરખી થોડી હોય છે?”

પડતા બિપટ છે ત્યારે—

પંચાતીઆ વચ્ચે પડ્યા. હામશામની અજમાયશનું પરિણામ આવતુંતું, પણ સોહનની જદ હતી.

“ પહેલાં નામ પાડો. પગાર કયારે આપશો ? ”

હાંમાં કરતાં રકઝકને અંતે એમ ક્યું કે શેઠે શનિ-રવિની આવકમાંથી પચાસ ટકા નોકરોના પગારમાં વહેંચવા.

“ હે હવે તો થયોને નાજી ” બુઝુર્ગે બોલ્યા.

“ તે જાણે હું મહારા માટે જ કરતાંતો ખરેને ! ”

“ હે હવે પેન્ટ કર અને કેસ પહેરી લે. શીદ ઉગ્નગશે દરાવે છે ! ”

સોહન બિઠ્યો. બધા વેરાયા. પ્રેક્ષકોનો કકળાટ ચાલુ હતો. તેને છાનો રાખવા સાજીન્દાએ ગત વગાડવા માંડી.

સદૃશ જાણુતા હતા કે આ પણ હતું એક નાટક; અને એનું સદૃશી સ્વવિશેષ ભાન કાઢીને પણ હોય તો તે હતા તે નાટકના બે અભિનેતા: સોહન અને માલિક.

ગામડેાંડે હનુમાનજીનું નામ રોકડિયા સી રીતે પાડ્યું હશે તે તો ખરર નથી. મહેનત છતાં કાંઈ કલ્પનાએ નથી આવતી. રોકડની આસ્થાને લીધે હશે કે પછી કાક તરત દાનનો પાછો બતાવ્યો હશે હનુમાનજીએ ?

હશે. એ તો પુરાતત્ત્વવેત્તાઓનો વિષય છે. આ તો

રણછોડભાઈ ઉપરથી રોકડિયા હનુમાન યાદ આવ્યા એટલે જરા વિહાર કરી લીધો.

વાત એમ છે કે રણછોડભાઈ જેવો વ્યવહારીઓ અને વ્યવહારમાં રોકડને જ સ્થાન આપનાર માણસ હજુ લગી મળ્યો નથી. એટલે જ પીઠ પાછળ એ રણછોડભાઈ રોકડિયા કહેવાય છે એ કાઠનું જમે રાખતા નથી અને કાઠને ઉધાર આપતા નથી. ચંદ્રચંદ્રનું લઈ લેવું અને થયેથયું ચૂકવી દેવું એવો અટલ જીવન-સિદ્ધાંત એમણે ઘડી રાખ્યો છે. એમનું બીજું અને એમને મોંઘે પણ દઈ શકાય એવું નામ છે રણછોડભાઈ રેશનીઆ.

એકટરી શરૂ કરી ત્યારથી એમણે હમ્મેશાં રોજેરોજ સાંજના એકબે એકબે રૂપીઆ તો લીધે જ રાખ્યા છે. સાધારણ રીતે વીસેક દિવસનો પગાર કંપનીમાં અનામત રહે છે. પણ રણછોડભાઈ એવી સિદ્ધત વાપરે છે કે એમની પાસે તો પગારના દિવસે કંપનીનું લેણું જ નીકળે.

અને આ જાનથી જ રણછોડભાઈને બિચારા જીવને પગારનો દિવસ આવે એટલે બેત્રણ દિવસ પહેલાંથી કાંક નાટક ગોઠવવું પડે છે. પહેલાંપહેલ તો અચૂક પગારના દિવસે રણછોડભાઈ પર એમના બાપનો તાર આવે. મા મરણપથારીએ હોય અને હાજર ન રહી શકે તો કાંઈ નહિ પણ પૈસા તો મોકલવા એવો આગ્રહ હોય. આવી રીતે રણછોડભાઈની માએ ઉપરાજાપરી માંદા પડવા માંડ્યું અને બિચારા રણછોડભાઈ અનાથ થઈ જાય એ ધાસ્તીથી માંથી છોડી દેવાનું યોગ્ય ન થાયું.

એક દિવસ અચાનક આ ઘડો ફૂટી ગયો. રોકડને ખખર પડી

ગઈ કે રણછોડભાઈની મા તો એનો ધણી ગૂજરી ગયો એટલે એને મૂકીને નાતરે જતી રહી હતી.

પણ એમાં શું ? એક, બે, ત્રણ, ચાર મહિના રણછોડભાઈ સીધી રીતે વત્યાં. પાંચમા પગારને દહાડે રણછોડભાઈને સાસરેથી પત્નું આવ્યું. રણછોડભાઈના એકના એક દીકરાને હડકાયું ફૂતરું કરડ્યું છે અને તારથી પૈસા મંગાવ્યા છે. તપાસમાં સાચા સમાચાર એ નીકળ્યા કે ચાર વર્ષ પહેલાં રણછોડભાઈએ છેડા ફાટી આપી ફારગતી આપી હતી ત્યાર પછી એમણે શ્રીગોપાળની સેવાચાકરી સુખે થઈ શકે એ ખ્યાલે એ જંગલમાં ફરીથી વહોરી જ ન હતી. અને એ વખતેએ એમને દાકરો ન હતો.

શંકે બોલાવીને રણછોડભાઈને ખૂબ મલગાવ્યા.

“છે કાંઈ ધંધા કરેલા તે આટઆટલા જૂઠાણાં તમારે આવરવાં પડે છે ?”

રણછોડભાઈ ત્યારે તો જવાબ ખાઈ ગયા. અને બધાને લાગ્યું કે આ ખૂંછડી તો હવે સીધી થઈ સમજવી. પણ એ લોક ગિયાત્રા ! રણછોડભાઈને શું સમજે ? નંદના કંદ ગારિદત્ત જાણે એ નાટકનાં વાંકેયોની એમને શી ખચર પામર હોયોને !

બે ત્રણ મહિના થયા અને રણછોડભાઈ શંક પાસે પહોંચ્યા. આડા અવળા ગપ્પાં મારી શંકને ખૂસમિત્તજમાં બેઠા રણછોડભાઈ એ સોગદી મારી.

“શંકે સાહેબ સત્યનારાયણની કથા કરાવવાની મરજી છે.”

“કેમ કાંઈ એકદમ ધર્મ પસામે પ્રીતિ થઈ ગઈ ?”

“સાહેબ વાત એમ છે કે મ્હારે થોડી માન્યતા હતી. મેં કથા માની'તી.”

“તે કરો.”

“પણ સાહેબ કથા કરવી તે કાંઈ સહેલ છે સાહેબ ! ખરચને સવાલ છે.”

“તે પગાર મળ્યો જ છેને !” પુંકાડો મારતા શેઠે કહ્યું.

“એ તો સાચું સાહેબ પણ એમાં તે ક્યાંથી આ ખરચો નીકળે. માટે જો મહેરબાની કરો...” કહેવાની જરૂર છે કે રણછોડલાલને એ દિવસે રૂપીઆ મળ્યા? અને એ પણ કહેવાની જરૂર છે કે કથામાં માત્ર પાશેર શીરા સિવાય એમને કશું જ ‘ખર્ચ’ ન થયું? કથા કહેવરાવે તો ખર્ચ થાયને? પડીઓ તો શેઠને ધરવા કરવો પડ્યો.

એક વાર રણછોડલાલે એમની આ દિલ્હુરી સમજાવેલી. એમાંથી ઝાઝું તો યાદ નથી રહ્યું પણ એમણે નાટકને કાચા કુંભ સાથે સરખાવેલું અને એ ક્યારે પુટી જાય એનો જરાકે ભરસો નહિ એમ કહેલું. માટે ગાંડે ચાર પૈસા હશે તે બોલશે. નાટકને ચોપડે તહમારા બહુ જમે હશે તો કદાચ ઇન્કમટેક્સમાં ધક્કા ખાવાપડશે પણ પૈસો તો એક પાઈએ નહિ મળે. એતો ગરજ ઝાંડે અને વિદ્યા પાડે. સમજ્યા.

વખત જતો ગયો એમ એમની આગર ‘રેશનીઆ’ તરીકે એવી ઝામી કે ઇંપનીવાળા એમને રોજના આટલા એમ દનીષ્ટ ઠેરવી નોકરીએ રાખતા. અને એમને તો રોકડા પૈસા મળે એવી નોકરી બેઠતી'તી. તહમારું દિવ બહેલાતું હોય તો તહમે કાવે તે

પડદા બિપડ છે ત્યારે—

કહેને! એમાં રણછોડમાધને શું? એમને તો સાંજ પડેને ચાંદીના
ગોળ સિક્કા ખડખડવા જોઈએ. ત્યાંગી દિવસ નકામનો; તોઠરી
કરી નકામની; કંપનીએ નકામની અને એક તો સાવ નકામના!

આને દીવાની દુનિયા કીધી ત્યારે એ માત્ર લોભાવનારો અને
એકત્રે મીઠા લાગતો શબ્દ હતો. ‘સબ્દ્યાતુય’ સિવાય એમાંથી
અર્થ નીકળી શકશે એવો ઝાઝો ખ્યાલ મનમાં ન હતો. કહી
નાખો સમજી બોલી નાખેલો શબ્દ, આજે મન પાસે પોતાનું મહત્વ
કબુલ કરાવે છે.

દીવાની દુનિયા!

સાચેજ એ દીવાની દુનિયા છે કારણ કે એ અંધારીઈ
જગત છે. પણ એ વાત જરા કહીએ. આપણે આ દીવાની
દુનિયા કેમ બની એટલું જોઈએ. કદાચ નાટકની તવારીખના એ
તખક્કા પણ નીવડે.

ચાલીસની પોતસેટ બત્તીઓ! ગૂજરાતી નાટકની પ્રથમ ઉપા
આ અજવાળે ઉગી હશે એવી આજે તો કલ્પના પણ દુષ્કર
લાગશે. પણ એજ હતી શરૂઆતની પ્રકાશયોજના. એનું અજવાળું
અને ઘોતીઆમાંથી પ્રથમ જ્વાલિતો બનવાનું માન પામનાર
‘વાંદરા વેંગલુનો’* પડદો એ આજના અને હવે પછી આવનાર

*આ નજરે જોનાર કીચેલી હકીકત છે. સાદા સફેદ કે રંગીન
પડદાને બદલે કશું દખ્ખ હોય એવો પડદો મૂકવાની પહેલી ઈચ્છાના
ખરિણામે જ પડદો ચીતરાયો તે તે વખતે વાંદરા વેંગલુના પડદાને
નામે ઓળખાયો કારણ કે એમાં એક વાંદર વેંગલુ ખાતું હતું એવું
દખ્ખ હતું.

તખ્તાના પ્રપિતામહ ! પતરાની છાંયડીઓ બનાવી આ બત્તીઓ પાછળ મૂકાતી. પ્રતિબિંબના આ સિદ્ધાન્તની આ શોધ કાણે કરી અને કેમ થઈ એ કહેવું તો મુશ્કેલ છે.

અને આ બત્તીઓ સાંકડાઓને શોભાવતી. પાકા બાંધિલા થીએટરો હજુ વહતાં થયાં. કાચા માંડવા બધાતા. આ માંડવાઓમાં વારંવાર અગ્નિ લાગતી. ક્યાંથી અને શી રીતે લાગતી એ અત્યારે મહત્વની વસ્તુ નથી રહી. પણ આ ભય સદાય રહ્યા જ કરતો.

એમાંથી પાકા થીએટરની કલ્પના જન્મી હશે. એ પાકાં થીએટર બધાના માથા. અદર્શ સદા જ થઈ છે અને, કાંઠો વખત નથી થયો કાંઈ. પણ તે ગદાએ કેમ વખતના વહેણમાં વેગ આપી ગયો છે !

પાકા થીએટર આવ્યા ને સાથેસાથ ટિટસન, કારખાઈડ અને પટ્ટ્યાંક વીજળી આવી. ઇન્દ્રના સિદ્ધાસન ઉપર ટિટસન બેવી આવે એવું જણાયું. એક વાર એ તખ્તાની શોભા હતી. કુણુ અને રાધાના હિંડોળા પર હળ્લરેક કારખાઈડની નાનકડી ટીપકડી જેવી બત્તીઓ ઝગારા ચારતી હોય તે આવતો માણસ એને વાહિયાત કહી દે. એક જગાનામાં એક એક પ્રવેશમાં દસ દસ હળ્લર કારખાઈડની બત્તીઓ બળતી અને રંગીન ચમકના કાગળો પર એનાં પ્રતિબિંબ પડતાં.

જમાંનો પટ્ટાનો. કુંવરી ફૂલ વીણતી હોય ત્યારે બગીચામાં ફૂલ કરતાં લાલવાદળી લીલાપીળા વીજળીના દીવા વધારે હોય એ સમય આવ્યો. કુંવરી બિચારી આવા બગીચામાં ચાટવાઈ ન બંધ

એ ખ્યાલથી ત્યાં મધ્યાન્હે પણ વીજળીના દીવા બગતા. આ પણ માર્ગ છે એમ કહેવાની હિમત હજુ નથી આવી.

પણ આ દીવાઓએ શું શું જોયું હશે અને શું શું સંગ્રહ્યું હશે? અમીટ નમને એમણે રંગભૂમિને જોયે જ રાખી છે—આશકની મુગ્ધતાથી. ક્યારેક, કોઠવાર, જીભ નહિ ખોલે? અમારે એની જાણજલાલીનો ઇતિહાસ નથી સાંભળવો. રાજાઓ અને એમનાં સભ્યોમાં અમને રસ નથી. અમારે તો સાંભળવા છે માનવીના હિરણ્યકારા. અમારે જોવી જીવતી જંગતી માનવતા. કોઠવાર તો ખોલો!

પેલું પાટીકું જુઓ છો? લકમને કશાવ લંગધડા વિનાનું, મ માથું, ન હાથ પણ એવું બડોળ લાગે છે નહીં? પણ જાણો છો એ કયા સંસ્કારમાંથી પાર આવ્યું છે તે? શું શું વીત્યું છે એને શીરે?

એ કપડું. સહુથી પહેલાં તો એ પડદામાં વપરાયું. નવા નાટકના નવીનતર સીનમાં જ્યારે એ પહેલું પ્રેક્ષકોની નજરે ચડ્યું અને પ્રેક્ષકોએ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ‘આહ’ એમ હિચ્ચાર કર્યો ત્યારે એને જીવનની પહેલી અને પરમ ધન્યતા લાધી.

અને પહેલી ફોટોના ડાંખ પણ એને ભોગવવા પડ્યા. એણે સામાજિક લોજીકાઈ કેળવવા માંડી. કામના, ન કામના, બીજા મહાત્મા વીરલા ત્યાં ચમ્પીએ ખડકાતા ત્યાં એ લીલતું પણ નહીં. જોતાજો અંતરંગ મંડળમાં લગેલાં અંતરું અને અંતરું રહેતું.

પછી આવ્યો એક દિવસ. એને એના સ્થાન પરથી હટાવામાં આવ્યું અને આખા સ્ટેજ પર પાથરી એનો રંગ ઉતારી લેવામાં આવ્યો. લોહીનાં આંસુ રંગવિનાના થયાં અને વહે ગયાં. પાછા થયા બીજા સંસ્કાર. સ્ફટિકના પ્રાસાદમાં વિહરનારને ગામડાની ધર્મશાળામાં ડેરા નાખવો પડ્યો. એને અતડું અતડું લાગતું.

અને ન જાણે કેમ પણ પછી તો બાર મહિને એનો રંગ ઉતરતો અને નવો ચઢતો. હવે તો એ પણ બેદરકારી કૃણવી રહ્યું. ભવમાં ભવ કર્યા બાદ એક દિવસ એ પડદામાંથી કટ (આવા પડદામાંથી ઝાડની ઘટા કે એવું કરું) બતાવવા કાપી લીધેલો લાગ). કરવામાં આવ્યો. આછે પાતળે નનખે સાથે રહ્યાં હતાં તેમને પણ આજે વિખૂટાં પાડવામાં આવ્યાં. એ દૃષ્ટિ ચઢ્યો વસંતની પાંદડીનો, લીલો થવા મથતો બુખરો રંગ. બીજાના દ્રુદ્ધ થયા અને ચઢ્યા પાટીએ. અઠવાડિએ બે વાર કંતાનને ફરવું એમની ખાત્ર ઉતરડી નાંખવામાં આવે છે. અને પાછા સંસ્કાર થાય છે : આગ્રાંત્ર...

આ કપડું એ નાટકની આખી જીંદગીનો દ્રુદ્ધસાર અને એટલેજ લાવતી છે.

બધા આવે છે, દીવાથી આકર્ષાઈને. કીર્તિનો પ્રથમ પમરાટ એમને અતિઉત્તેજિત કરી મૂકે છે. સામાજિક સાંકળીમાંથી કડી છૂટી પડી જાય છે. અને અનિવાર્ય રીતે એ દિવસ આવે છે જ્યારે એને એક પગથીઉં નીચે ઉતરવું પડે છે. અહીં પણ એાછા ભાવ્યશાળીએનેજ પાછળ જવા રસ્તો મળે છે. બીજાએને તો હોય ત્યાંને ત્યાં જીવન મરણ વચ્ચે પસંદગી કરી લેવાની હોય છે. કાળ થોડો વીતે છે અને પાછું એક બે પગલાં હડી જવાનું.

સલામતીભયુજ નહીં, ફરજિયાત થઈ પડે છે. આટલે આવ્યા છીએ તો હવે આટલું વધારે. ખૂડયા પર એ વાંસ કરી એ મન મનાવે છે.

એનું મૂળ નામ તો ખરેખર નથી પણ અહીંજ નહીં જ્યાં જ્યાં એનું નામ બાળીતું છે ત્યાં ત્યાં એ ‘ભડક’ ના જ નામે ઓળખાય છે, પોલિસ એને ભડકના નામે ઓળખે છે. લોક એને ભડકના નામે ઓળખે છે.

એ છે નામાં એક્ટર. ગમે તેવો પાડ ખરેખરી કુશળતાપૂર્વક એ ભજવી શકે છે. સારું ગાય છે. લોકને ગમે એવી મોંઝા છે. માત્ર છે એક મોટો દુર્ગુણ. એને કોકેન ખાવાની આદત છે.

કંપનીવાળા એના પર જખરો પહેરો રાખે છે. રાંકના રતનને ધડીભર વીણું નથી મૂકતા. અને છતાંએ એ લાગી છૂટે છે. અને પહોંચી જાય છે કોકેન અફ. પડીકી પર પડીકી ચાટે રાખે છે. ત્રણ, ચાર, પાંચ. જીભ હવે સ્વાદ પારખતી નથી. વહેપારી મારવા માંડે છે નકલી કોકેન અને એ ચાટે જ રાખે છે. ખીસાનો ભાર હલકો થઈ જાય છે. હાથે ગળે હોય તે વિદાય લે છે. જીભ આળી ખને છે. બિભો થઈ ચૂના માટે એ ભીંત ચાટવા લાગે છે.

અને એની શોધમાં નીકળેલા કંપનીના માણસો ગાડીમાં ધાલી એને લઈ જાય છે. ગાડીમાં અને થીએટર પર એની થોડી મરમત પણ થાય છે. થીએટર પર એના ઉપચાર થાય છે. ભડકે આ બધું સહુને માટે તદ્દન સ્વાભાવિક બનાવી દીધું છે. પેન્ટ કરી,

ફૂલ પહેરાવી વિગમાંથી લોક એને રંગમંચ ઉપર ધકેલી દે છે. ધકેલતી વખતે એના કાનમાં જેર જેરથી એ રાતના નાટકનું અને એના પાઠનું નામ બોલે છે.

અહર શ્વાસે કંપનીના માણસો ભડકના સામું જોઈ રહે છે. પ્રેક્ષકો તો એમના પ્રિય નટને તાલીઓથી વધાવે છે. કોઈ ચાંટો પાડીને પૂછે પણ છે: ભડક આજ ચાલી છે કે ?

અને કેવળ નાટક અને પોતાની ભૂમિકા જ હોય એમ ભડક અનેરી અદાથી પાઠ ભજવી જાય છે. લોકનો જીવ હોદો એસે છે. પ્રેક્ષકોનાં નાણાં વસુલ થાય છે.

આવા જ બીજા નટની વાત છે. એ હતું દારૂનું પીપ. શહેરની ગટર સાથેનું એનું સખ્ય જે કદાચ આવો ઇતિહાસ લખાતો હોય તો ઇતિહાસિક અને એતું હતું.

જ્યારે જુઓ ત્યારે લાલધૂમ પડે કળવિકળ ફરતા ડોળા. અને પગ તો કદી એક પળને માટે પણ ધરતીએ બંને સાથે મંડાઈને રહેતા નહિ. કોઈ એક કવિતા સાંભળી હતી તે આ વખતે બોલી ઉઠતો: ટગમગ પગ ટકલો નથી...

અને એમનો કેવળ પરદેશી દારૂ પીવા માટે જ આગ્રહ નથી. ખીસામાં જીન ન પહોંચતો હોય ત્યારે એ દેશી મહુડો પણ પીએ. ચરીઆબીનો સ્વાસ્થિક આસ્વાદ પણ પીએ.

પણ જ્યારે એ શરાબની ખરી રંગતમાં હોય ત્યારે જ સમય છાંડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે. પોતાની જાતને દઈ શકાય એટલી

ગાળો દઈ એ હવેથી ડીપું પડજાયે પણ નહિ લે એમ એ પ્રતિજ્ઞા-
પૂર્વક કહે.

એમની રંગત પણ ક્યારેક તો અભ્યાસ કરવા જેવી હોય છે. શરૂમાં તો એને કશું નથી થતું. જ્યાં સહેજ ચમક આવવા માંડે એટલે એ હાથપગ ઊછાળે છે. ગાળો બોલવાનું શરૂ કરે છે. સાથેવાળા પકડીને એના મોંમાં થોડાક ઘૂંટડા દબાવી દે છે. અને એ માંડે છે શેવા. પોતાની જાતને ગાળો દેતો દેતો એ પોતા પર વરસતા કોક અન્યાયનું અતિરંજન વર્ણન કહેવા માંડે છે. રીદો થઈ ગયેલો કોઈ શરાબી ઘાંટો પાડે છે એટલે ચૂપ થઈ, કપડાં ઠીકઠાક કરી પૈસા પતવી એ બહાર નીકળી પડે છે.

દીવા એનાથી ખમાતા નથી. અને અંધારે કશું સૂઝતું નથી. અથડાતા ફટાતા એ લંબાયે છે. પગથીને બોળે એકવાર ‘હરંગો’ કરી ખાગકુંડીમાં ધુબડો પણ દીવેલો.

પણ આજે જ્યાં મોંએ કોકે ભૂંસેલા રોગાન સાથે પ્રેક્ષકો સમક્ષ આવતો ત્યારે કેવળ પોતાના પાત્રમાં અને નાટકમાં જ મગ્ન બની જતો. પોતાની બધી શક્તિ રેડી પ્રવેશ લજવી એ વિંગમાં આવે ત્યારે એના ચહેરા પરથી જ એ યાતનાના કેવા જંતરડામાંથી નીસર્યો હશે એ જણાઈ જતું. કશું અકથ્ય એના જીવને વલોવી દેતું હતું. કોઈ નથી જાણતું : શી શાતા પામવા એ શરાબી બન્યો ? ક્યાં દુઃખ ભૂલવા એને આ રસ્તો લીધો ?

પ્રેક્ષકોનો એ લાડીલો છે. એના હાવભાવે એ સહુ હસે રડે છે. માત્ર નથી જાણતા એને. પણ એ પોતે ય જાણે છે ?

અંગ્રેજીની કહેવત છે : ભીંતને ડાન હોય છે. જાનું છપનું બધું કરવા ઈચ્છનારાઓ માટે આ અહલુ કરવા યોગ્ય શિખામણ છે. અહીં તો માગણી ખીજ જ કરવાની છે. ભીંતને ડાન ભલે હો; પણ એને જીભ હોત તો ?

તો એ શું શું બોલત ?

અડધા સૈકાના જીવનમાં નાટકધરની આ ચાર દીવાલોએ શું શું બોલ્યું હશે ? શું શું અનુભવ્યું હશે ? માનવ સ્વભાવના કયા અને કેવા ખૂણા એણે નિહાળ્યા હશે ? મંત્રોષ અને તૃપ્તિના કયા કયા સાધનોની શોધ અને સર્જનના એ મૂંગા સાહેદી હશે ?

પચાસ પચાસ વર્ષ ! નાટક અને નાટકની દુનિયાને બહારની દુનિયાથી અલગ કરી દેતી આ ચાર દીવાલોએ ન જાણે કેમ પણ એમાં જ એમની કૃતાર્થતા માની છે. શું લોકો છા તહમો ? કે આપણુ તહમારી એક ઉત્સુકતા વધારવાની અને અમારી જીવનને મૂર્ખ બનાવવાની નવી લીલા છે ? એકવાર દિવખેલીને કહો.

કે તહમને ય કહેતાં શરમ આવે છે ? લોકરંજનની અતિ સાંકડી કેડીએ ચાલતાં જાડી જાડી ખીણોમાં જતરી ગએલી નટધરની માનવતાને યાદ કરતાં તહમને શરમ આવે છે ? પણ ખાત્રી જોઈએ તો સ્વીકારી લેજો. અહીં નથી રાપ કે નથી રહેમ.

પચાસ પચાસ વર્ષ ! નટધરમાંના એકવારના વાસીઓ જાય છે. નાનકડી વસ્તુ પાસે વિશાળ કાયા ધરાવરાવી પછી પાછી એને વામણી બનાવવાની ફિલ્સુફીને લગભગ અડતી કલા એમને સુસાધ્ હોય છે. અને ત્યાં તો તરત આવી પહેાંચે છે ખીજ

નટમંડળી: એની એજ કલામાં પલોટાયલી આવળ; સ્થિતિ અને દલમલ; આ દરવાજે એ ચાલુ જ હોય છે.

કહે છે માણસ દરસ્થિતિમાં બાળક જ રહે. બદલાય છે માત્ર એનાં રમકડાં. આ દિવાલોને પણ આવું જ કાંઈ ચિરંતન સૈશવ મળ્યું હશે !

કેટલાય યુગના કચરા ત્યાં ખડકાશે એવી અગમચેતીથી નાટકધરમાં ભોંયરાં હોય છે. સારી નરસી, કામની નકામની, દરેક ચીજના અહીં હુંગરા થાય છે. ધૂળ, કરોળીઆનાં જળાં, બાવં, સહુને આનંદથી વિના હરકતે, કશી રોકટોક વિના, રહેવાની જગા પણ ભોંયરું હોય છે. ગૂસ્સાને આનંદોર્મિને અને તલસાટને સંતોષવાના સાધનરૂપે ભોંયરાની ભીંતે અવનવી ચિત્રમાળા રંગાએલી હોય છે. અમર કરી જવાની આશામાં ઘણાએ પોતાનાં આવડ્યાં એવાં નામ લખ્યા હોય છે.

આ કરતાં પણ ભોંયરાનું અસ્તિત્વ તો ઐતિહાસિક દષ્ટિ એ વધુ અગત્યનું છે. ભોંયરું એ સાચી રીતે તો વિશાળ દષ્ટિથી નાટકધરનાં હર પલે રચાતા ઇતિહાસના અંકોડા સાચવતું પુરાતત્ત્વ મંદિર છે. એક કાળમાં જોણે રસવૃત્તિને પોતાની પકડમાં રાખતી ઝીણી મોટી સેંકડો વસ્તુઓ આજ એ પકડ અર્થ વિનાની બની જતાં પૃથ્વીને આ પેટાળે પછડાઇ પડી છે. કંઈ કંઈ કંપનીએ કાંઈ ભૂલમાં, કાંઈ ખોડથી, કાંઈ ઉપેક્ષાથી, જતાં જતાં તજ દીધેલી નાટકની ઘટમાળના મણકા પણ અહીં સંચરાયા હોય છે.

અને એથી એ વિશેષ આદરનો પાત્ર છે એ સહુનો સમભાવ. સીતાસ્વયંવર માટેનું શિવધનુષ્ય અને ખાટકીનું દીમચું; સર્વદમનનો

સિંહ અને તૂટતા કિલ્લાની લાલ લાલ ઘેટો; સહુ પૂરા દોસ્તભાવે અહીં રહે છે.

પેલી ચાર દીવાલની ગહારની દુનિયામાં કાઈને સંતોષ નથી તો આ નાનકડી, હમ્મેશાં લાગણી અને સંવેદનાના શિખરે જ વિરાજતી માનવતાને ય સંતોષ કેમ હોય ? અને તહમારા જ કિલ્લુકો એમ નથી કહેતા કે સ્વર્ગીય અસંતોષ એ જ પ્રગતિનું મૂળ છે ? એ તો ઠીક છે કે એમને સ્વર્ગમાં જવાની રજા નથી મળતી; નહીં તો સાચી રીતે આપણને સ્વર્ગીય અસંતોષનું પ્રદર્શન જોવા મળત.

પણ એમને એમનાં પોથાં થોથાં, સભાવ્યાખ્યાન, મહાકાવ્યો અને મહાનવલોમાં માણવા દો. આપણે જુવો પેલા ખૂણામાં આથિ હાથ દબને બેઠા છે તેમને. એક વખતના એ કુશલ મિસ્ત્રી હતા. લાકડાના નાના નાના ઘાટમાં જીવ મૂકી શકતા. શોખ અમને એંચી લાવ્યો નાટકશાળામાં દેવદારની ચીપો બેઠે ભાઈજાંદી કરવા. અને અહીં પણ એમની કુનેહ અને કારીગરી ઝખકી બિડી. પટ અને દર્યોમાં નવી જતની સુંદરતા અને ચળરાકપણું આવ્યું. મવા ઘાટ, નવું દષ્ટિકોણ અને આંજ દેતી નવીનતા આવી. સુરીલા નટ, મગ્ગકિશોર વિદ્યુત, સિદ્ધહસ્ત લેખક, અદ્ભુત ચિત્રદારની સાથે લોકજીમે મિસ્ત્રીનું પણ નામ રહ્યું.

અને એ નામે મિસ્ત્રીનું માનસ પણ ફેરવી દીધું. બાજબી મર્વ સાથે ભારઝલ્લી અહંતા આવી.

“આ તો બધો મહારો હાથનો મેલ છે.” ખીડ્યા હોય સારે એ બેઠતા હતા.

આવડતના અજરણે એમને ખુરશીમાં બેસી હુકમ કરતા કરી દીધા. અને એથીએ આગળ વધીને એમના મનમાં એક ભૂત ભરાયું, નાટક કંપની કાઢવાનું.

રાત દિવસ આ ખ્યાલ એમનાં ઊંઘ આરામ હરામ કરી દેતો હતો. અને કેટલાક ઉઘાડી આંખે કરતા માણસોને આ દેખાઈ ગયું.

“આ શું મિસ્ત્રી! જીંદગી આખી નોકરી કર્યા કરવી? સવાર સાંજ સિંગલ ઉંચે ડબલ સરકાવ * કર્યા કરવું? આ મહેનત આપણે કરીએ ને તાગડધિના ખીન કરે? એ કર્યાનો ન્યાય?”

“હા. હા. બસ બધા ટામહારોએ જ લેખા થઈને કંપની ચલાવવી જોઈએ. ‘સીન્ડીકેટ’ કરવી જોઈએ.”

મિસ્ત્રીના મનમાં આ વાતનાં મૂળ ઊંડાં જવા લાગ્યાં. અને સાથેસાથ જ કામમાં બેદરકારી આવતી ગઈ. અને આવા દિસ્તાઓમાં બને છે એમ ઝવડીને એ નોકરીમાંથી છૂટા થયા. સાચી રીતે તો પેલા સ્વર્ગીય અસંતોષે એમને નોકરીને માટે ન કામના કરી મૂક્યા હતા.

હવે એમની આજુબાજુ ટોળું જનમવા લાગ્યું. મિસ્ત્રીને મન લોક એમની કદર કરતા હતા. લોકને મન મિસ્ત્રી નવો.

* પડદા ખેંચવાની ગરગટ્ટો-કચીઓ બે જતની હોય છે. એકમાં એક જ દોર પસાર થઈ શકે એવી સગવડ હોય જ તે સિંગલ કહેવાય છે. બે દોર સાથે જઈ શકે તે ડબલ કહેવાય છે. નાટકને દિવસે ઝાલરો ફિટ કરવામાં આવે છે ત્યારે બંને છેડા સમાન અંતરે રહે તે માટે સૂચનાઓ અપાય છે.

શિકાર હતા. કુલ હતા. અને કુલ હતા માટે ચીરાવાને લાયક હતા.

હજાર પંદરસોની રોકડના ચહારે મિસ્ત્રીની કંપનીનું પાટીઈ અડ્યું અને રસોડું ચાલુ થયું. સાચી રીતે તો એ મિસ્ત્રીએ ખોસેલું સદાચત બન્યું. થાળી લઈને બેસી જતો એટલે કાઈ પૂછે કે ગાંધે તમે કોણ છો તે!

ભયંકર અવ્યવસ્થા સાથે મિસ્ત્રીના ખીસાં તરફ જ નજર નાખતા પાસવાનો મળ્યા. એક્ટર લાવવાને નામે, નાટક લખાવવાને હિસાબે, થીએટરનું નક્કી કરવાને બહાને, વસ્તુઓના નિમિત્તે મિસ્ત્રીના ખીસામાંથી પૈસા જતા.

કશી જ વાતના ઠેકાણા પહેલાં જ પાંચેક હજારનું પાણી થઈ ચૂક્યું. બિલવાળાની ઊઘરાણીએ મિસ્ત્રીને થોડોક વિચાર તો કરાવ્યો પણ એમને તો ધંધો રોજની છપ્પન પેટીઓ ભરીને ધન આપે એવો દેખાતો હતો. મિસ્ત્રીએ આજુબાજુ નજર કરી જૈરીના ઘરેણાં કાઢવા માંડ્યાં.

ચક્રાર કાગડાઓને આની પણ ગંધ આવી, એમને મન આ દલાલી એ કમાણીનું નવું સાધન હતું. જૈરીએ આજુબાજુ કરુણ નજર નાખી. કાઈ આને વારે એવું હતું જ નહીં. એક દિવસ એણે દાગીના આપવાની ના પાડી. મિસ્ત્રીનો મિજાજ કાટી નીકળ્યો. આના જ પ્રતાપે અત્યારેલગી ઠેકાણું નથી પડતું એવી એમની માન્યતા થઈ. મારજૂડ કરી, દાગીનો લઈ મિસ્ત્રી બહાર પડ્યા.

આખરે માંડ મહેનતે, માગી ભીખીને, નાટક પડ્યું. અને

વટોળમાં તણુખડું ઊડી જાય એમ ઊડી ગયું. ઊધરાણીવાળાની લીંસમાં કામદારોના પગારની ખૂમ પણ ઉમેરાઈ. થીએટરવાળો તો નાઈટના પૈસા પહેલા આપે તો જ થીએટર મળે એમ કહેતો હતો.

મૂંઝવણમાંથી છૂટવા મિસ્ત્રીએ ખાનગી રીતે ઘર ગીરે મૂક્યું. કોથળી છોડામણ જેવી વિધિઓમાંથી ચળાતાં ચળાતાં ચાર હજારમાંથી ત્રણ હજાર હાથમાં આવ્યા. અને આવ્યા એના ગયા.

માગનારાઓ તો હવે ટાંચો લાવતા હતા. કાંકે મિસ્ત્રીને કાચી જેલમાં બેસાડવાનું કહ્યું. આરોપ એ હતો કે દાગીનાની આખતમાં ઠગાઈ કરી હતી.

મિસ્ત્રી તો મદ મતિ બની ગયા હતા. આમાંનું કશુંય એમને સમજતું ન હતું. પહેલા જ્યાં બધા દોસ્ત લાગતા ત્યાં હવે એકેએક—અંગનાં કપડાં અને માથાના વાળ સુદ્ધાં—દુશ્મન લાગતા. અલગારી જીવને આ બધું મૂંઝવી દેતું. ઘરને ખૂણે છાનામાના એ રોઈ લેતા.

બધું ગયું. ઐરીના દાગીના, ઘર, રોકડ અને છેલ્લે જીવ. બહાવરા બહાવરા મિસ્ત્રી ભમે છે. હજુ ય કંપની કર્યાના શોખના ડાંખ જેમ રડવા ખડવા અને સમભાવી માગનારાઓ નરને ભેટી જાય છે. મિસ્ત્રી વાયદા કરે છે. ચીડીયાં કાઢે છે. તાક થવા પ્રયત્ન કરે છે.

ઐરી બિચારી ઘર ચલાવે છે. ધરતું ભાડું, અને ખર્ચ ક્યાંથી ચાલે છે એ કેવળ એ અને એનું મન જ જાણે છે.

હજુ ચ ક્રાક ક્રાક વાર મિસ્ત્રી એ દીવાઓ પાસેથી નીકળે છે. ક્રાક બોડીલાએ કરેલી મસ્કરી એમના મનમાં ગુંજી જાય છે.

“મિસ્ત્રીએ કરી કંપની, રાખ્યા જગમાલ ને નરસી રહી ગયા કરમમાં, વાંદલો, આરી અને ફરસી.”

અને નાટક પૂરું થાય છે. આવતી વખતે તલમારા આવકાર માટે બગલા સો પચાસ દીવામાંથી ભાગ્યે જ એકાદેક, ક્રાક ગટગટું. હાંકણું કે બાગકુંડીનો ખાંડો બતાવવા બળે છે. પાંચ ૭ કલાક પછી પરીદેશના પાન્થો અચનિતલે પગ મૂકે છે. અને લોકજીભ વહે છે.

‘હીક હતું.’

‘હવે રાખ. પૈસા છૂટી પડ્યા.’

‘તેં વન્સમેર ડીચી ડીચી વસુત તો ક્યાં?’

‘સું કરે તારે?’

‘ના પણ કામિદ આરું હતું. પેલા લોડિયાની તો હદ લાંબો.’

બહાર હોટલોમાં ‘ત્રીન અંકની ચા’ વેચાય છે. ગાડીચાળાઓ, થઈ સંકે એવા ભાદુતોને ખૂસો મારે છે. લોક આગળપાછળનો હિસાબ ગણતાં ઘેર જાય છે. ખુદાપક્ષે વિજયની મસ્તીમાં ઘેર જાય છે.

રંગના લપેડા ઘોવાય છે. દીવા ખૂંટાય છે. બગાસા ઊંધની ઉત્તરાણી કરે છે. લોકની ગત અને નાટકનો દાંડો પતે છે.

પહેલા વર્ષની પુસ્તકો

૧

(૧) બોલારી માન વામન
સુન્દરમ

૨

(૨) મધુરિય
મનિસ વા

૩

(૩) રાત વડો વા
નિરુ દેસાઈ

૪

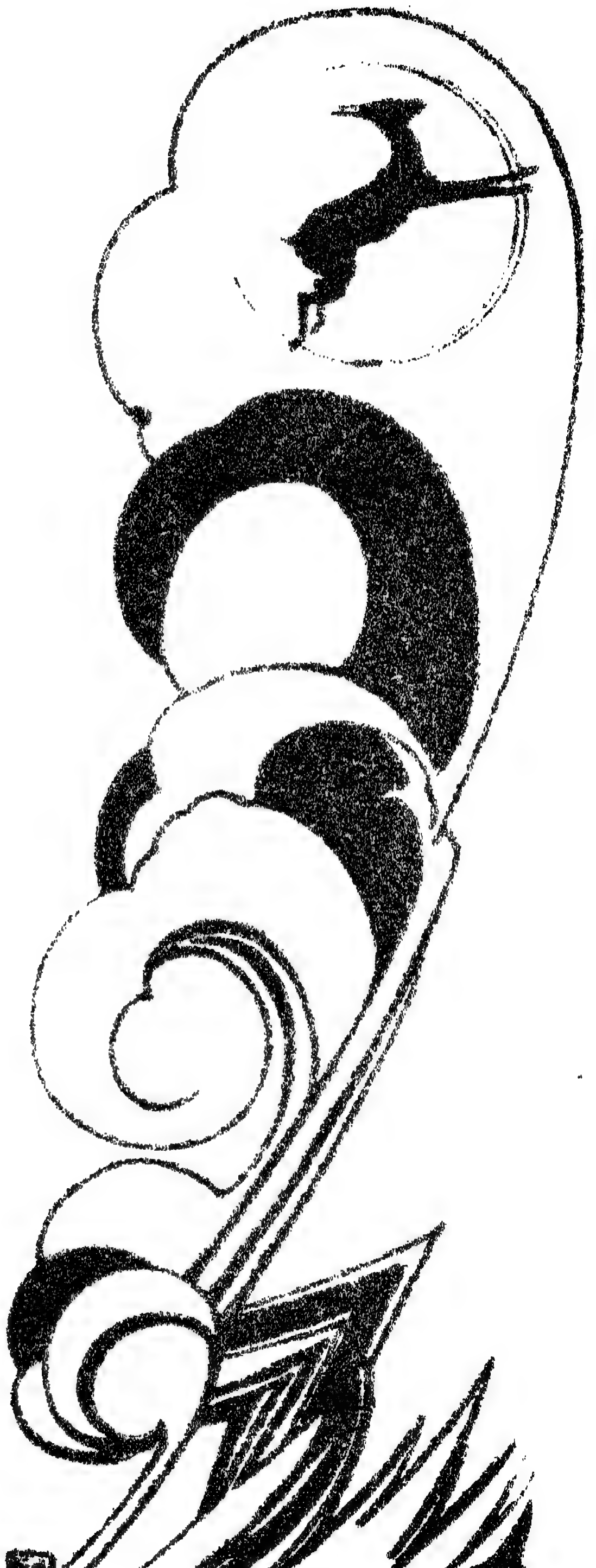
(૪) વળામણ
પ્રમાણલ વડેત

૫

(૫) પમરીવાની વડામણ
જયન્તિ રસાલ

૬

(૬) ચરણુવળ
નિરુ દેસાઈ

સમય

દુઃખ સમયમાં
અમદાવાદની
એક અગત્યની
જરૂરિયાત
પૂરી પાડવા
બિધે છે.

પહેલા વર્ષનાં

ખોલકી અને ન

ઝંજુ કિયાં

-શ્રી જાનકીજી

રાત પડતી હતી

-શ્રી નિરુ દેસાઈ

વળા મળ્યાં

-શ્રી પન્નાલાલ પટેલ

પગદીવાની પછીતેથી

-શ્રી જયન્તિ દલાલ

અને હવે

ચરણ રજ

-શ્રી નિરુ દેસાઈ

